

FÜGEDI ERIK

A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIÁJA

ELŐSZÓ

Pontosan húsz éve annak, hogy 1968 márciusában Budapesten tartott magyar-francia történész-konferenciára megpróbáltam áttekinteni a középkori Magyarország történeti demográfiájának addig elért eredményeit. A konferenciára benyújtott vázlatom egy évvel később a Demográfiában jelent meg /1/. Majdnem két évtizeddel később egy Cambridge-ben kiadott, a kelet-közép-európai, 1300—1700 közötti gazdasági-társadalmi fejlődést tárgyaló tanulmánykötetben megkíséreltem az 1968-i összefoglalást a cseh és lengyel irodalommal szembeállítani /2/. Most az itt következő lapokon azt tekintetem fő feladatomnak, hogy az elmúlt húsz esztendő eredményei alapján "naprakész" állapotba hozzam a középkori magyar demográfia kérdéseit.

Mindkét írás összefoglalás volt a szó legszorosabb értelmében. Nem saját eredményeimet akartam bemutatni, mert részletkutatásokat ezen a téren alig folytattam, hanem más kutatók eredményeit és megállapításait. Ma sem tudok mást tenni mint az elért eredményeket ismertetni, más megállapításokkal szembeállítani és a köztörténész szempontjai szerint értékelni. Ha ez nem is jelent sokat, mégis remélem, hogy érdeklődésre tarthat számot és talán még egy kicsit közelebb hozza egymáshoz a különböző diszciplínáknak ma sajnos még többnyire elszigetelt kutatóit.

Megírása módjában ez az összefoglalás eltér elődjétől, mert olyan kézikönyvnek szántam, amely a további kutatás kiindulópontjául szolgálhat és elsődleges tájékoztatást nyújt. Írás közben mindig határozott arcúval rendelkező olvasóra gondol az ember, nekem elsősorban volt hallgatóim lebegtek szemem előtt.

Budapest, 1988. karácsony

I.

A cambridge-i kötetben megjelent Kelet-Közép-Európára kiterjedő összefoglalásomat egy hasonlattal kezdtem. A középkor történeti demográfiája — mondtam — olyan sötétségbe borult tájhoz hasonlít, amelyben itt-ott látható néhány fényforrás által megvilágított pont. A megvilágítást adó fény néhol meglepően erős, néhol csak pislákol, csak bizonytalan körvonalak felismerését teszi lehetővé. A megvilágított részek — akár erős a fény, akár gyenge — nagyon kevés lehetőséget adnak egységes, összefoglaló és kiegyensúlyozott kép megrajzolására. Ez a hasonlat (amely természetesen ugyanúgy sántít mint a többi) nemcsak Magyarországra érvényes, hanem Nyugat-Európának nálunk sokkal fejlettebb országaira is. Tudomásul kell vennünk, hogy a középkori embert a demográfia kérdései egyszerűen nem érdekelték, a művelt papság túlságosan a teológiához kötődött, a világi uralkodó réteg pedig túlságosan elkülönült ahhoz, hogy a kormányzottakat magával egyenrangúnak tekintse. Egyébként is, az igazság legfőbb forrása, a Biblia megírta, hogyan büntette meg *Isten* választott népét, amikor *Dávid* király népszámlálást rendezett /3/.

Népszámlálás és anyakönyv hiányában elsősorban kincstári jellegű feljegyzésekhez szokás fordulni. Háztartásokat — középkori szóhasználat szerint: füstöket — írtak legtöbbször össze adózás céljából. A 15. századból valóban rendelkezünk ilyenekkel a történeti Magyarország területéről, de — mint látni fogjuk — ezek csak töredékei lehetnek a hajdan megvolt összeírásoknak; eltűnésük részben a középkori Magyarország kulturális fejletlenségének, részben a török hódításnak köszönhető.

A kivételt a városok alkotják, amelyekben a királynak fizetendő, egy összegben megállapított adót valamilyen kulcs szerint fel kellett osztani a polgárok között. A német birodalmi városokban a felosztás alapjául az eskü alatt bevallott teljes vagyon szolgált, nálunk az ingatlanvagyonot vették alapul. Ezek a jegyzékek, amelyek — pl. Sopronban vagy Bártfán — a 15. században már évről évre fennmaradtak a város lakosságának létszámára is értékes felvilágosítást nyújtanak /4/.

A földesúri járadék mértékét és összegét tartalmazó ún. urbáriumok alkothatnák a következő hasznosítható forrást. Itt a birtokviszonyok jelentik a legfőbb akadályt. Megyényi területet felölelő hatalmas uradalmak mellett kevés közép- és sok kisbirtok aprózta fel a területet. Nyilvánvaló, hogy sok falu különböző szolgáltatásait valamiféle jegyzékbe kellett foglalni, annál is inkább, mert a nagybirtokot igazgató személyzet folytonosan változott. De ugyanígy nyilvánvaló, hogy az egy-két faluval rendelkező nemesnek nem volt szüksége külön írásra, azt a néhány adatot fejben tarthatta. Következésképpen csak a nagybirtokról készítettek urbáriumot, s ha valamilyen zárt területen — mondjuk egy megyén belül — szeretnénk a háztartások számát megállapítani az urbáriumok alapján, akkor a legszerencsésebb esetben is csak a nagybirtokra vonatkozóan tehetjük ezt meg, a megyének akkora része marad fehér folt, amekkora a közép- és kisbirtok együttes arányának megfelel.

Akár adójegyzékekről, akár urbáriumokról van szó, felkutatásuk, kiadásuk vagy újrakiadásuk és feldolgozásuk az utóbbi két évtizedben örömdetesesen fellendült és fontos eredmények-

hez vezetett. Sajnos a fentiek alapján összefoglalóan mégis azt kell mondanunk, hogy országos érvényű számok ezekből csak nehezen vagy sehogyan sem nyerhetők, csak olyan fényforrásokról beszélhetünk a fenti hasonlat értelmében, amelyek kisebb-nagyobb területet világítanak meg többé-kevésbé.

Az írott források természete láttán fel kell tenni a kérdést: nincs-e más lehetőségünk? Ez a kérdés úgy is megfogalmazható, hogy vajon azokban az országokban, ahol az igazgatás és — ami még fontosabb — az írásbeliség a mienknél jóval fejlettebb szinten állt a középkorban, kizárólag írott forrásokon alapult-e a történeti demográfia stúdiuma?

Egy, az NSZK-ban oktató svájci egyetemi tanárnak, *A.E. Imhofnak* tankönyvnek szánt történeti demográfiájában példaként Izland fejlődését vázolta fel. Köztudomású, hogy Izland szigete távol fekszik a két kontinenstől, Európától és Amerikától, de távol fekszik a legközelebbi brit szigetektől is, aminek következtében demográfiai fejlődése teljesen eltérő, a 15. századig egyenesen kivételesnek mondható. Mégsem maga a népességfejlődés volt számomra a legérdekesebb, hanem az a bámulatos, magas szintű együttműködés, amely a humán és természettudományok művelői között kialakult. Izlandon magas vulkanikus hegyek találhatók, a sziget történetét tömören úgy is jellemezték mint "Ezeréves harc a tűz és jég ellen", ezért fontos kérdéssé vált, hogy a vulkánok mikor fejtették ki aktivitásukat, és mikor süllyedtek passzivitásba; és erre a kérdésre a vulkánokkal foglalkozó szakemberek választ is adtak. De ugyanilyen döntő kérdés volt a lakosság megélhetése szempontjából, hogy a gleccserek mikor érték el legnagyobb kiterjedésüket és mikor húzódtak vissza, mikor zárta el a sarkvidékről jövő jég a sziget északi oldalán lévő kikötőket és akadályozta meg a halászatot. *Imhof* összefoglalásában hangsúlyozta, hogy "milyen elengedhetetlen a differenciált és finom magyarázat szempontjából" és milyen jelentősége van az "olyan nem mindennapi történeti módszernek mint amilyen tefrachronológia (azaz a vulkáni lerakódások vizsgálata), a dendrochronológia (a fák évgyűrűi kiértékelésének az időjárási és klimatikus változása szempontjából) és ... a szakmaközi együttműködésnek, esetünkben az epidomológusok (a járványos fertőző betegségek kutatói), a glaciológusok (a gleccserek terjeszkedésének és visszahúzódásának tanulmányozói), az etnográfusok (itt a szoptatási szokások kutatói), a klimatológusok ... stb. között" /5/.

A történeti Magyarországon a vulkánok már a rómaiak előtt évezredekkel mezőgazdaságilag jól hasznosítható tájakká szelidültek, gleccser még a Tátra legmagasabb csúcsain sem volt található, de talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a természettudományok művelői mégis nagy segítséget nyújthatnának a történészeknek és ezzel a történeti demográfiának is, s erre egy példát is hozhatok.

Közismert, hogy Debrecennek már a középkor végén irdatlanul nagy határa volt, s az sem titok, hogy ebben a határban a középkor elején még egy sor falu állt. Templomaikat a század eleje óta a *Déri-múzeum* igazgatói, *Zoltai Lajos* és *Sőregi János*, ill. utódaik sorra feltárták. A romok azonosítása is megtörtént, néha heves vitákat váltva ki. A kérdés állása *Balogh István* tanulmánya alapján úgy foglalható össze, hogy a "hortobágyi falvak elnéptelenedésével kapcsolatban nemcsak arról van szó, hogy a lakosság egy része elköltözik vagy éppen elszökik, hanem a település teljes pusztulása figyelhető meg" /6/. A részletes adatokból az sem kétséges, hogy a pusztulásnak a 14. század második felében, pontosan 1343 után és 1406 előtt kellett bekövetkeznie /7/.

A pusztulás okait keresve *Balogh István* az 1349. évi pestisjárványt említi, de hozzáteszi, hogy a debreceni "uradalomnak is volt szerepe, a mezőgazdasági művelésre alkalmatlan területeken fekvő kis falvak elnéptelenedésében és a földművelésre alkalmasabb tájon ugyanazon időpontban feltűnő falvak telepítésében" /8/. Egy *Balmaz* nevű középkori falunál ui. az is megfigyelhető, hogy néhány kilométerrel távolabb eredeti helyétől települt újra ugyanazon név alatt /9/. A végső mérleg, hogy a debreceni határban található 35 településből 11 már a 15. századra néptelenné vált.

Balogh István nézete csak az egyik lehetséges magyarázat, *Szabó István* a jobbágyságnak a 14. század derekán meginduló hanyatlásában /10/, *Maksay Ferenc* pedig elvándorlásban kereste az okot, ahogyan óvatosan fogalmazva megállapította, "mintha a falupusztulás folyamata szinte teljesen megállt volna addigra, amikor a hegyes-erdős vidékek benépesülése megtörtént" /11/. A kétségtelen tényre tehát négy magyarázat áll rendelkezésre: 1. a békés elvándorlás az ország újonnan betelepülő részeire (*Maksay*); 2. hasonló folyamat, esetleg tervszerű áttelepítés az uradalmon belül (*Balogh*); 3. a Nagy Halálnak nevezett európai pestisjárvány (*Szabó, Balogh*) és 4. a jobbágyság átcsoportosulása a mezővárosokba (*Szabó*).

Különös, hogy a klímaváltozás mint lehetőség sem merült fel. Erre a gondolatra nem a felsorolt magyarázatok valamiféle kritikája vezetett, hanem Zámmonostor 1343-ban történt felosztása. A felosztás során a felek a Hortobágy folyón lévő révet is szóba hozták és megállapodtak abban, hogy "valahányszor a Hortobágy folyó áradása hajókat tesz szükségessé az átkelők számára, a hajókat a felek közösen kell kiállítsák ..." /12/. Azt sajnos az oklevél szövege nem árulja el, hogy mióta kell a megismétlődő áradásokkal számolni, de az nem valószínű, hogy egy nagy falu, amelyben a Káta nemzetség egyik monostora állt /13/, az árvizekkel szenvedő helyen épült volna fel.

Történeti források nem szólnak klímaváltozásokról, de valamilyen természettudományos módszerrel talán nyomára lehetne akadni vagy ki lehetne zárni ezt a lehetőséget. A figyelmet erre a kérdésre nemcsak az izlandi példa miatt szeretném felhívni, hanem azért is, mert benyomásom szerint könnyelmű bőkezűséggel bánunk ilyen adatainkkal. Ha nem is középkori, de a kámoni arborétum bejáratánál látható egy ölnyi széles szelet egy *Petőmihályfán* 1757-ben ültetett és 1976-ban kivágott fából, amely kereken kétszáz év időjárási változásaira adhatna felvilágosítást, de tudomásom szerint mai napig nem értékelték ki a dendrológia módszerével.

A magyar történész számára a középkor kezdetét a honfoglalás jelenti, ezért legelőször azt a kérdést kell feltenni: mekkora lehetett a létszáma annak a magyarságnak, amely a 9. század végén elfoglalta a Kárpát-medencét és kereken száz évvel később megalapította itt a keresztény magyar királyságot. A becslést *Györffy György* végezte el, kiindulópontja *Dzsajhani* arab geográfusnak 870 körül írt művében található adat volt, hogy a magyarok fejedelme 20 000 lovassal vonul hadba /14/. 11. század eleji birtokadományokból és összeírásokból, így a pécsváradi alapítólevélből (1015) és a pannonthalmi összeírásból (1093), meg a székelyeknek a lovasnomád hadszervezetet megőrző adataiból vonta le következtetését. Az "eltérő vidékről származó s az államalapítás korára visszavezethető arányok — állította — arra mutatnak, hogy a lovas katonai kíséret és a köznép arányát 1000 táján 1:4, 1:4,5 körül állapíthatjuk meg" /15/. *Györffy* azt is feltételezte, hogy a kalandozások, különösen pedig a 955. augsburgi vereség a katonai elem számát csökkentette, *Géza* és *István* uralma pedig növelte. Ezeknek a megfontolásoknak alapján állította fel végső becslését: az etelközi magyarság számát

100 000 családra, 500 000 főre, a közvetlenül a honfoglalást megelőző támadás veszteségét 100 000 főre, így az új hazába beköltözők létszámát 400 000 főre téve.

Közbevetőleg itt egy megjegyzést kell tenni. Köztudomás szerint a besenyők akkor támadták meg a magyarokat, amikor *Árpád* seregével távol volt az etelközi szállásoktól. Logikusnak tűnne az a feltevés, hogy ilyen körülmények között a *Győrffy* által 100 000 főre becsült veszteség a hátramaradt lakosságot, tehát elsősorban az asszonyokat és gyerekeket érte. *Éry Kinga* hívta fel a figyelmet arra, hogy ilyen veszteségnek — vagy talán mondjuk: asszonyhiánynak — nincs nyoma a honfoglalás kori embertani anyagban /16/.

Éry Kinga még egy nagyszabású felmérést végzett, amikor a 10. századi magyarság antropológiai jellemzői között a regionális különbségeket próbálta meg a hazai embertani hagyományoknak megfelelően meghatározni, s úgy találta, hogy négy csoport különíthető el. Az első (A) a Duna-Tisza közén helyezkedik el, de a Tiszát átlépve annak bal partján egy 10 km-es sávot is elfoglal. A második csoport (B) a Tisza bodrogi közti szakaszának mindkét, de főként bal partján található; a harmadik (C) félkaréjban öleli át az elsőt, magában foglalja a Dunántúl északkeleti részét és Budánál átlépve a bal partra kiterjed a gödöllő-ceglédberceli dombvidékre továbbá a Cserhátra és a Mátrára. A negyedik és egyben legkisebb csoport (D) Békés megye hat, egymáshoz közel eső lelőhelyét tartalmazza. Az embertani jellemzők ezeket a csoportokat úgy mutatják be, hogy részben az europid és az europid-mongoloid elemek aránya eltér, s az utóbbi csoporton belül milyen arányban található turanoid, uraloid és mongoloid elem. Táblába foglalva ez így fest.

1. A 10. századi magyarság regionális megoszlása

	A csoport		B csoport		C csoport		D csoport		Összesen	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Europidok	12	23,1	23	63,9	106	94,6	14	77,8	155	71,1
Europo-Mongoloidok	40	76,9	13	36,1	6	5,4	4	22,2	63	28,9
Összesen	52	100,0	36	100,0	112	100,0	18	100,0	218	100,0
Az europo-mongoloidból										
turanoid	33	82,5	3	23,1	4	66,7	4	100,0	44	69,8
uraloid	6	15,0	6	46,1	—	—	—	—	12	19,1
mongoloid	1	2,5	4	30,8	2	33,3	—	—	7	11,1

A táblából kibontakozó képpel kapcsolatban mindenekelőtt azt emelném ki, hogy ezeket a regionális különbségeket egyedül az antropológia tudja megállapítani. Azt hiszem jelentős tényeket derített fel *Éry Kinga* még akkor is, ha — mint maga mondja — a minta kicsi (62 lelőhelyről 149 férfi és 124 női, összesen 273 egyén koponyája alkotja a vizsgálat tárgyát) és még akkor is, ha a régészeti lelőhelyek hiánya, meg az a tény, hogy a vizsgálat a mai tudománypolitikai helyzetben nem terjedhetett túl az országhatáron, megakadályozta a határok pontosabb megvonását (ez csak az A és C csoportok között volt lehetséges), és a magyarság leleteinek teljes felhasználását a vizsgálatban /17/.

A most ismertetett 1971-ben megjelent tanulmányt *Éry Kinga* 1983-ban újabb közleményben egészítette ki, amelybe már néhány a mai Szlovákiában, ill. a Vajdaságban lévő leletcsoportot is bevont, s etnikai kérdésekben is állást foglalt. "A 9. század végén megjelenő honfoglalók embertani jellege — írja — az i.e. 4—3. századra kialakult. A népesség két fő részre különült. Nagyobb része a Dnyepertől keletre eső, részben európai, részben közép-ázsiai sztyepővezetből származott, elsősorban is az Észak-Káspi és Dél-Ural közötti területről ... A Kárpát-medencébe érkezve elsősorban a nagyalföldi síkságot szállta meg; legmongoloidosabb rétege a Duna-Tisza közét (a fenti *A* csoport), más csoportja a Felső-Tisza vidéket (*B* csoport), ismét más csoportja pedig a Körös-Maros-közét (*D* csoport). Etnikai szempontból elsősorban is bennük látható a hét magyar törzs népe. A honfoglalók másik, kisebb részét idegen eredetű, zömmel nem magyar, csatlakozott népesség alkothatta, amely a kelet-európai füves sztyep területéről származhatott, a Fekete-tenger és az Azovi-tenger fölötti térségből. A csoport a hét magyar törzs népéhez a Dnyeper vidékén csatlakozhatott, majd a honfoglalást követően elsősorban a Dunántúlon (*B* csoport) és az északi dombvidék térségében telepedett le. Népességét főként kabarok alkothatták, de lehettek közöttük keleti szlávok és más néptörzdek is" /18/.

Ha Magyarország honfoglalás utáni népességét akarjuk meghatározni, akkor tekintetbe kell vennünk a honfoglaláskor már a Kárpát-medencében lakó népeket, s ezek meghatározása lényegesen nehezebb feladat. A történészek előtt már régóta ismert volt a tény, hogy a medence a honfoglaláskor nem alkotott politikai egységet, egyes részein a fejlődésnek eltérő fokán álló népcsoportok találhatók voltak. Nyelvészek, elsősorban *Melich János* /19/ és *Kniezsa István* /20/ és régészek egészítették ki a képet, amelynek keretét gyér feljegyzések alkották. Az ország északnyugati részén a Nagymorva-birodalom fogta politikai szervezetbe a mai szlovákok őseit, nyugati szlávokat találunk a Dunántúl egyes vidékein is, itt azonban a kép már jóval bonyolultabb.

A Balatontól északra a Dunáig erdős, mocsaras vidék terült el, amely védelmet nyújtott a népvándorlás viharában hajótörést szenvedett népek maradványainak. Győrben keresztény hitre tért avar fejedelem székelt /21/, népe a Hanság mocsaraiban húzta meg magát. Nem zárhatjuk ki a régi római városokban, elsősorban Pécsen és Szombathelyen romanizált lakosság továbbélését sem. A legutolsó fenékpusztai ásatások ilyen római hagyományokat folytató népesség, sőt gepidák fennmaradását bizonyították *Sági Károly* megállapítása szerint /22/. A legrészletesebb adataink a Zalavár környékén és a Dunakanyarban élő szláv népességre vonatkozólag ismertek. *Pribina* nyitrai szláv fejedelem *Mojmir* nagymorva fejedelem elől menekült a frankokhoz és 840 körül a keleti frank királytól Zalavár környékén hűbérbirtokot kapott és frank hűbéresként kormányozta a területet, melyet később fia, *Kocel* vett át. A II. világháború után folytatott nagyszabású és alapos ásatások vezetője, *Sóos Ágnes* a régészeti leletek alapján jutott arra az eredményre, hogy Zalavárott — német nevén Mosaburg — és környékén már a 8. század végén (tehát az avarok alatt) szlávok telepedtek meg, s ezek a későbbi morvák és szlovákok őseihez tartozhattak. A Dunakanyarban az — esetleg szintén *Pribina* és fia kormányzata alatt álló — szlávok a folyó védelmének vonalára rendezkedtek be valószínűleg a morvák vagy a bolgár-szlávok támadásával szemben /23/. Bolgár-szlávok éltek a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon és Erdélyben lényegesen ritkább településeken.

A sokféle, nyelvileg és életformában egyaránt eltérő népességet a honfoglalást követő 150 év alatt a magyarság jelentős mértékben asszimilálta. Ebből a tényből kiindulva *Szabó István*

/24/ számukat a magyarságénál alacsonyabbra tette, s Györffy is 200 000 főre, tehát a honfoglalók létszámának kerekén a felére becsülte /25/.

Az asszimiláció valóban igen rövid idő alatt zajlott le, de az adatok hiánya a két becslés megítélését igen megnehezíti. 1968-ban még úgy gondoltam, hogy az asszimilációt az segítette elő, hogy az avarok létszáma valószínűleg magasabb volt mint ahogyan azt addig gondolták. Ezt a benyomásomat Éry Kinga is megerősítette, amikor azzal a fenntartással, hogy a Kárpát-medence 9. századi embertani folyamata még feltáratlan, arra is rámutatott, hogy a "Duna-Tisza közti korábbi avar szállásterületet a Tiszántúl felől érkező, de már az avar időszak alatt (vagy azt megelőzően) ott élt észak-pontusi, késő szkíta jellegű népesség szállta meg" /26/. A honfoglalás utáni helyzetre vonatkozóan pedig azt is hangsúlyozta, hogy a "helyi lakosokkal való keveredés előbb a csatlakozó népesség soraiban indult meg, a magyar törzs népénél valószínűleg később" /27/.

Az itt talált népességre vonatkozó gyér adatok kiegészítésére az első lépéseket a nyelvészek tették meg, amikor megállapították valamely földrajzi név eredetét. *Knieszsa* tanulmánya szerint a Pilis név szláv származású. A történeti forrásokban ez a név a Dunakanyarban fekvő erdős-hegyes vidéket jelenti, azt pontosabban csak úgy tudjuk helyhez kötni, hogy a középkorban egyedül az 1184-ben alapított cisztercita kolostor (a mai Pilisszentkereszt mellett) viselte a "pilis" nevet /28/. Sem ebből, sem abból, hogy a történeti Esztergom megyében fekvő Keszthely neve is szláv átvétel, s hogy Visegrád is az, még nem következtethetünk az ott lakó népesség számára. Némi reményt nyújthat a régészek nagy vállalkozása, a Magyarország régészeti topográfiája, amely egy idő múlva feltüntetheti a különböző temetők sűrűségét, de persze népességszámra ebből sem nagyon következtethetünk, inkább valamilyen arány érzékelésére nyílik majd mód, ami két fenti becslés helyességét is igazolhatja.

Befejezésül még két megjegyzés: az egyik a történészé, aki azzal érvelhet, hogy az asszimiláció gyorsaságát elősegítette az, hogy a Kárpát-medencében élő népek és néptörzsek — bármilyen nyelven is beszéltek — egyszerre, a magyarsággal együtt vették át a feudális társadalmi rendet. A másik megjegyzés Éry Kingától származik, aki szerint az Árpád-kori (itt 11—12. századi) "népesség kisebb hányadát a honfoglalók leszármazottai, nagyobb hányadát a honfoglaláskor helyben talált lakosság utódai alkották" /29/. A nem honfoglalókhöz tartozó lakosságot a Körös-Maros és a Duna-Tisza közén a késő szkíta jellegűek, a Dunántúlon és az északnyugati régióban zömmel ugyancsak avar kori túlélők, ezenfelül a honfoglalókkal és a 10. század folyamán érkezett keleti szláv, továbbá talán besenyők képviselték /30/.

A honfoglalás bonyolult etnikai képe a következő száz esztendő alatt, a keresztény királyság megalapításáig eltelt időben még bonyolultabbá vált. Forrásaink szerint kelet felől dunai bolgárok, khorezmiek és más muzulmánok, később besenyők települtek az országba, amelynek lakosságát Györffy 1000 körül egymillióra becsüli /31/.

A keleti bevándorlókról jóval későbbi, de fontos híradás maradt fenn. Egy *Abu Hamid al-Andalusi*, *al-Garmati* nevű arab utazó a Volga felől közelítette meg Magyarországot és három évet (1050—1053) töltött itt. Útleírásában részletesen bemutatja az itt élő muzulmánokat (közéjük tartoztak a besenyők is). Azt állítja, hogy muzulmánok "ezrével élnek itt, számtalanul", sőt azt mondja, hogy "több mint tízezer olyan helység van, amelyben ma elmondják a pénteki imát... mert ez az ország nagykiterjedésű" /32/. A forrást közlő *I. Hrbek* is rámutatott arra, hogy a muzulmán kisebbség számát *Abu Hamid* eltúlozta, s ha a többzres szám hihető is, a "számtalan" már nem, s a tízezret meghaladó helység sem /33/. A helyes

szám ennek alapján nem határozható meg, legfeljebb annyit állíthatunk, hogy mindenképpen kisebbséget alkotta, amelynek nem nagysága, hanem a gazdasági életben és a királyi seregben játszott kiemelkedő szerep biztosított fontosságot.

II.

A 10—11. századi népességről elég sokat tudunk, különösen soknak tűnik ez, ha tekintetbe vesszük, hogy erről a korszakról igen kevés forrás áll rendelkezésünkre, s hogy a gyors ütemben fejlődő régészet is csak hosszabb korszakokhoz tudja kötni a kronológiai meghatározás szempontjából olyan nagy szerepet játszó kerámiát.

Viszonylag jól ismerjük a népesség települését, azaz területi megoszlását. *Szabó István* ezen a téren hatalmas munkát végzett, amikor a korai (elsősorban a nagy egyházi intézmények) birtokösszeírásait összegyűjtötte és statisztikailag kiértékelte. Úgy találta, hogy a 11. században átlagosan 179, a 12. században 103 lakos élt Magyarországon (elsősorban a Dunántúlon) egy-egy faluban. Az átlag azonban aligha adhat fogalmat a megoszlásról, amely nem normál, hanem "J"-eloszlásnak tekinthető, s így érdemes tábláját összevontan és átalakítva megismertetni /34/.

2. A 11—12. századi falvak nagyságrendi megoszlása

A háztartások száma	11. században		12. században	
	falvak száma	%	falvak száma	%
1—10	4	22,1	37	52,8
11—20	7	38,9	13	18,6
21—30	2	11,1	9	12,9
31—40	1	5,6	—	—
41—50	—	—	2	3,1
51—60	1	5,6	3	4,2
61—70	1	5,6	3	4,2
70—	2	11,1	3	4,2
Összesen	18	100,0	70	100,0

A táblából világos, hogy a kicsi falvak az összes ismert falvak túlnyomó többségét alkotják. Ha népességszámot akarunk kapni, és a háztartások átlagos létszámát 5 vagy 7 főre tesszük, akkor a 25—35 fős falvak lehettek a 11—12. században a kicsinek számítók és a leggyakoribbak, a 175—245 fősek a nagyok.

Szabó István megállapításának váratlanul, de annál öröndetesebben ellenőrzése is akadt. Az 1960-as években *Kralovánszky Alán* egy — sajnos azóta is közöletlen — vizsgálatot végzett a korai falusi templomok alapterületéről. Kereken száz 11—12. századi templom, ill. rom alapján *Kralovánszky* arra az eredményre jutott, hogy átlagos alapterületük 33 m². Abból kiindulva, hogy a gyermekek aránya a népesség egyharmada, a felnőtteké kétharmada, s egy négyzetméteren négy felnőtt vagy hat gyerek helyezhető el, úgy számolt, hogy a 33 m²-en 100 felnőtt és 50 gyermek fér el. Ezt a számot 15—20%-kal megnövelve (az otthon maradók kisgyermek, szoptatós anyák és öregek) 180—220 személyt kapunk.

Az eredményt akkor értékelhetjük, ha két feltételt fogadunk el: 1. a józan ész azt diktálta akkoriban is, hogy a tervezett templomba a faluközösség minden tagja elférjen, ennél kisebb épület ellentétben állt volna a vallási követelményekkel is (pl., hogy a misehallgatás minden-
kire nézve kötelező); 2. a szükségesnél nagyobb templom felépítése olyan erőfeszítést igényelt volna, ami meghaladta volna a falu gazdasági erejét. *Kralovánszky* megállapítása így vált *Szabó István* számításainak ellenőrzésévé. Meg kell jegyeznem, hogy az elpusztult falvak régészeti feltárása és a "Magyarország régészeti topográfiájá"-nak elkészítése során végrehajtott terepbejárások valami hasonló eredményt sejtetnek, megalapozottabb számokkal azonban a közeljövőben még nem számolhatunk.

Az ország teljes népességére vonatkozó becslések, *Szabó István* településtörténeti és *Kralovánszky Alán* régészeti vizsgálatai egyaránt a kérdéses diszciplína hagyományos módszerein alapulnak, de a kora középkori demográfiai viszonyok felderítésében egy új tudományág, az ún. paleodemográfia lépett színre. Kezdeté azokra a kutatásokra nyúlik vissza, amelyeket egy *T.W. Todd* nevű antropológus végzett indián populációkon 1924-ben. Ebben az időben az embertan a csontváznak csupán egy részét, a koponyát használta fel az életkor meghatározására, elsősorban a koponyavarratokat és a fogak áttörését figyelve meg. Az így nyert eredmény széles időhatárokat adott meg, s a magyar kutatók — elsősorban *Nemeskéri János* — ezen úgy változtattak, hogy a csontváz más részeit is bevonták a meghatározásba, ami gyakorló orvosokból álló kutatócsoport hosszú munkáját tette szükségessé. A kemény munkát siker koronázta, a csontvázakból most már sokkal szűkebb határokon belül volt meghatározható az életkor.

A tudomány fejlődését sokszor hasonlítják versenyfutáshoz, s ez a hasonlat a szokásosnál is jobban sántít. Ha már mindenáron ragaszkodunk hasonlat alkalmazásához, akkor a sportból a bakugrást kell választani annak érzékeltetésére, hogy a frissen belépő kutató elődjeinek teljesítményére épít, azoknak segítségével ugorja át az akadályt és jut újabb eredményekhez. Az életkor meghatározásának új — ha szabad mondani: magyar — módszere szükségszerűen új erőfeszítésekre serkentette a régészeket, mert új követelményeket állított fel velük szemben. A lehetőséghez képest ezentúl fel kellett tárni minden sírt és be kellett gyűjteni minden csontvázat, ami addig nem volt divat, s ami nemcsak az ásatással járó munkát növelte, hanem vele együtt a költségeket is. A követelmény egyszerűen hangzik, teljesítése elé azonban nem egyszer leküzdhetetlen akadályok gördülnek. A sírok — főképpen a sekélyebben elhelyezkedők — sokszor szenvedtek a szántás egyre tökéletesebb módjától akár úgy, hogy teljesen eltűntek, akár úgy, hogy a csontváznak a meghatározás szempontjából fontos része ment veszendőbe, aminek következtében az antropológus sem állapíthatta meg az életkort. Ahhoz, hogy a begyűjtött és az embertani módszerrel nem és életkor szerint meghatározott csontvázak demográfiai szempontból tovább feldolgozhatókká váljanak, a régésznek még egy — bizony nehéz és néha lehetetlen — feladatot kellett megoldania: meg kellett tudni mondania, hogy a temetőt milyen hosszú ideig használták. Ez a legegyszerűbben azzal a példával világítható meg, hogy a kereszténység felvétele után a halottakkal már nem temettek el használati tárgyakat, így az időtartam meghatározására sem nyílt alkalom.

Az antropológus által szolgáltatott adatoknak demográfiai kiértékeléséhez *Acsádi György* személyében gyakorló demográfusra volt szükség. Miután a népesség adatai legjobban a halálzási táblákból ítéltethők meg, *Acsádi* megteremtette a felhasználás módját. Az még az új módszer alkalmazása után sem volt elvárható az antropológusoktól, hogy a csontváz

életkorát minden esetben meghatározott abszolút számmal jelölik (x éves), ezért *Acsádi* abban az esetben, ha a csontváz korát 50–53 évesként határozták meg, minden évhez (50, 51, 52, 53) egy negyed főt (0,25) adott hozzá, s ezeket az adatokat összesítve kapta meg a népesség adott évben elhunyt tagjainak életkorát. Az így pontosított adatokból most már halálozási tábla volt készíthető, de nem a ma szokásos módon, hanem *Halley* módszerével. *Halley* csillagász volt (róla elnevezett üstökös felfedezője), halálozási táblájának az a hibája, hogy a népesség korösszetételét állandónak vette, s a korszékülis halálozás alapján az élők korösszetételét meghatározhatónak tartotta. Az eltérés főképpen a gyermekek korosztályában számottevő, ahogyan azt bebizonyították /35/. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy a *Halley* módszer alkalmazásának nehézségeivel *Acsádi* is teljesen tisztában volt és megpróbálta tábláját kiigazítani.

A Magyarországon és a szomszédos államokban feltárt és a paleodemográfia új módszerével kiértékelt temetőkről *Acsádi* 1965-ben számolt be, s beszámolója részben megerősítette a történetírás hagyományos módszerével megrajzolt képet, részben egy sor új, addig nem sejtett tényt tárt fel /36/. Aligha csodálatos, hogy a halálozási viszonyok rosszak voltak, mintegy 35%-os halálozással kell számolnunk. A csecsemő- és gyermekhalandóság az összes halálozások 40%-át tette ki, a születéskor várható élettartam 28,7 év volt. Meglepőbb, hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság nem magasabb mint a későbbi századokban. A halandósági görbe 16–20 év között kisebb csúcsot mutat. A fiatal nők, pontosabban a fiatal anyák képviselik ezt a csoportot, akik szülés alatt vagy annak következtében haltak meg.

Kralovánshy és *Nemeskéri* megkísérelték a kerpusztai 11. századi temető alapján a fertilitás meghatározását. Úgy találták, hogy a 20 év alatt elhalt nők túlélő gyermekeinek száma nem haladta meg a 0,22 értéket. Csak a 25–29 év között meghalt anyáknál éri el ez a mutató az egy gyermeket, s még a produktív korszakuk végét megélő nők túlélő gyermekeinek száma is csak 2,81 gyermek /37/. Így a biológiai családok létszáma kicsi lehetett, a természetes szaporodás mértéke nem haladhatta meg a 4%-ot. Ha ezeket az értékeket általános érvényűnek tekintjük, akkor az ország szakkális fővárosa, Fehérvár körül elterülő falvakban a lakosok átlagos száma a 10. század végén 58 fő lehetett, s egy századdal később 82 főt érhetett el.

A paleodemográfia eredményei más fontos megállapításokat is lehetővé tesznek. Kiderül ugyanis — legalábbis ami a halandóságot és születéskor várható élettartamot illeti — nem volt lényeges különbség a népesség egyes rétegei között a 9–12. században sem etnikai, sem kronológiai szempontból. Igaz, a 9. századi sopronkőhidai avar temető adatai valamivel rosszabb viszonyokat mutatnak, a születéskor várható élettartam két évvel alacsonyabb (26,7 év) és a csecsemő-, ill. gyermekhalandóság szintje is magasabb (az összes halálozás 46,2%-a). Ez a különbség azonban nem döntő, mint ahogyan az sem, hogy a jugoszláviai bled-i 10–11. századi temetőben az utóbbi arány 44,8%-ot ért el.

Minden jel arra mutat, hogy a 9–12. században a születéskor várható élettartam, s a túlélés nagyjában-egészében azonos volt egész Kelet-Közép-Európában. A feudális társadalmi rend bevezetése következtében előálló társadalmi különbség hatása már ebben a korban megfigyelhető a halálozási viszonyok alakulásában. Ha a sírmellékletek gazdagságát vesszük tekintetbe, akkor megállapíthatjuk, hogy mennél gazdagabbak a sírok, annál alacsonyabb a csecsemő- és gyermekhalandóság. Jellemző, hogy ez az arány éppen Zalavárott a legalacsonyabb (23%), ahol legelőször teremtették meg frank fennhatóság alatt a feudális berendezke-

dést. Sietek hozzátenni, hogy ez a szám még bizonytalan, mert a temetőt még csak részben tárták fel.

Általában keveset tudunk a honfoglalást követő idők uralkodó osztályának demográfiai viszonyairól. Biztos, hogy ennek az osztálynak tagjai lovasnomád életformában éltek, temetkezésükben is elkülönültek a köznéptől, s pogány rítusú temetőik ma még kevéssé feltártak.

Végül a paleodemográfiai kutatások még egy eredményére kell felhívnom a figyelmet Fehérvárral kapcsolatban. A várnak nevezett városrész kiterjedésén alapuló számítások szerint 1030 körül a lakosság lélekszáma 2500 fő lehetett, ami arra mutat, hogy korai, nomád jellegű városaink létszáma a falusi telepesekével szemben igen magas volt /38/.

A paleodemográfia módszerének kidolgozása és első eredményei nagy érdeklődést váltottak ki az érdekeltek körében és — ahogy az lenni szokott — kritikát is. Elsőnek egy Amerikában oktató egyetemi tanár *T.H. Hollingsworth* foglalkozott *Acsádi* 1965-ben megjelent eredményeivel. Arra a megállapításra jutott, hogy a Kárpát-medence 10—11. századi népessége ezek szerint a paraméterek szerint túlságosan jó egészségügyi viszonyok között élt, olyanok között, amilyeneket Anglia lakossága csak a jelen század elején ért el. A hibát a *Halley* módszer alkalmazásában kereste, "megengedhetetlen — írta —, hogy a (népesség nagyságát) a temető adataiból becsüljék, ha a mortalitás arányai ismeretlenek és a kutatás tulajdonképpen célja éppen ennek az aránynak a megállapítása" /39/.

1978-ban a Sárospatakon tartott paleodemográfiai konferencián más irányú kritika merült fel, amelyet végül is két francia kutató, *J.P. Boquet* és *Ch. Masset* fogalmazott meg. Úgy vélték, hogy az embertan morfológikus ága nem tud elég pontos kormeghatározást adni, még a magyar kutatók által recens bonctani anyagon kifejlesztett, több csont állapotát figyelembe vevő módszerrel sem, mert ez a módszer a referencia-népesség struktúráját erőlteti rá az életkor meghatározásokból nyert struktúrára. Referencia-népességen itt nemcsak a — régebbi koroktól teljesen eltérő táplálkozási és demográfiai viszonyok között élő — jelenkori népességen végzett korbonctani megfigyelések értendők, hanem a harmadik világ ugyancsak jelenkori népességéről *Coale—Demény* és az ENSZ által készített halálozási táblák is /40/.

Ide kívánczik a két szerző cikkének befejező mondata: "Továbbra is meg vagyunk győződve a régi idők emberi csontvázai komoly vizsgálatának hasznos voltáról, amellyel minden lehetséges információt kipréselnek belőlük. Csak a paleodemográfiának mondunk búcsút" /41/. A két szerző tehát az antropológia, sőt az antropológia morfológikus ágának változatlanul lelkes híve, csupán azt tagadja, hogy annak eredményei alapján az adott népesség demográfiai jellemzőire szabad és lehet következtetni.

Nem vagyok sem antropológus, sem demográfus ennél fogva érdemben nem tudok állást foglalni, de a józan ész alapján két megjegyzést mégis tennék: a két francia kutató érvelésében bizonyos ellentmondást érzek. Egyrészt kifogásolják, hogy a *Nemeskéri* vezette magyar módszer a 20. századi referencia-népességre támaszkodik, másrészt azt vallják, hogy az emberi szervezet fejlődése és öregedése az idők folyamán nem sokat változott. Állításuk bizonyítására két grafikont állítanak egymás mellé, közülük az egyik a tanzániai Nemzeti Park csimpánzainak, a másik a 18. századi francia népesség (anyakönyvek alapján készített) halálozási görbéje, s azt a megjegyzést fűzik hozzá, hogy ezek közelebb állnak egymáshoz mint "paleodemográfusok csinálmányai". Ehhez azt is megjegyezném, hogy benyomásom szerint annyit elemezték a 19—20. században bekövetkezett demográfiai változásokat, hogy

az eredményeket talán fordítva is hasznosíthatjuk. Más szóval, ha megállapítható, hogy az iparosodás korában milyen változások álltak be, akkor ezek arra is felhasználhatók, hogy megbecsüljük, mennyivel lehettek a halálozási viszonyok rosszabbak, mi az a határ, amely a korábbi időkben nem volt átléphető.

Egy 1986-ban megjelent francia történettudományi enciklopédiában "paleodemográfia" címszó alatt azt írtam, hogy "a paleodemográfia fiatal, fejlődő diszciplína, amely állandóan javítva eljárását a népesség jobb megismerését teszi lehetővé még akkor is, ha csak fizikai maradványai állnak rendelkezésünkre" /42/. Még a paleodemográfia ellen felhozott érvek ismeretében is az a meggyőződése, hogy *Nemeskéri* és *Acsádi* elgondolásának magja helyes, hogy azt a módszert kell kitalálni, amely a jelenleginél elfogadhatóbb. Amíg ez meg nem történik, addig az ismertetett eredményeket megközelítésnek kell tartanunk, minden jel szerint azzal a megszorítással, hogy a várható értékek a jelenlegiekénél nem lehetnek jobbak. *Acsádi* számításai — ezt sajnálattal állapítom meg — mindig kifogásolhatók lesznek, egyrészt *Halley* módszerének alkalmazása miatt, másrészt mert eredeti adatait megpróbálta korrigálni, ami mindig kétséget és kritikát vált ki.

Az elmondottakból az is következik, hogy az antropológia morfológikus ága továbbra is jelentős szerepre hivatott; ezt a két francia kutató is vallja, mint a középkor magyar kutatója én még mélyebb meggyőződéssel vallom. Olyan kevés forrás áll rendelkezésünkre, hogy minden kiegészítő adatra szükségünk van, még akkor is, ha írott forrásokkal rendelkezünk. *V. László* erre a jellemző példa, akinek végső betegségéről leírásaink vannak, de az igazságot csak azóta tudjuk, amióta a cseh antropológusok megállapították, hogy fiatalkori leukémiában szenvedett /43/.

Az antropológiába vetett hitemet támogatja a tudomány egy másik ágának fejlődése is, s ez a paleoszerológia, amelynek úttörője *Lengyel Imre* orvosprofesszor. Mint minden új diszciplína kialakulásánál, itt is egyszerű logikai megfontolás és nagyon bonyolult szakmai ismeretek játszottak szerepet. Azt ma már természetesnek tartjuk, hogy az emberek tudják, milyen vércsoporthoz tartoznak, ennek megállapítása a legmindennapibb orvosi rutin-feladatok közé tartozik. Az is közismert, hogy — néhány patológus esettől eltekintve és a csontokkal ellentétben — az ember haláláig megtartja vércsoportját. Megszülettek azok az eljárások, amelyeknek alapján a vércsoport a régmúltban eltemetett csontvázakból is megállapítható, de megállapíthatók a gének is, amelyeknek alapján genetikai, ill. családi összefüggés is felvázolható.

Ha teljes laikusként nyilatkozni merek erről a diszciplínáról, akkor ezt azért teszem, mert bizonyos előnyeit minden szakismeret nélkül is megítélhetőnek tartom. Mindenekelőtt azt a kevés csontörleményt (nem egészen 1 cm³), amire a módszer alkalmazásához szükség van, akkor is elő lehet teremteni, ha a talaj, az utódok ekevasa vagy bármely más körülmény a csontvázat megsértette vagy részben elpusztította.

A másik előny az, hogy a szerológia abban az esetben is válaszolhat a feltett kérdésekre, amikor azt a morfológia nem teheti meg. Mindig talányosnak éreztem azt, hogy a csecsemők és kisgyermek csontvázából nem lehet megállapítani a gyerek nemét, amikor az általános tapasztalat szerint két-három éves gyerekek már szinte nevetségesen férfias vagy nőies magatartást tanúsítanak. Kérdésemre azt a választ kaptam, hogy a morfológia a masculinitas vagy feminieitas jeleit csak a csont növekedésének befejezése után, tehát a kamaszkor lezárultával tudja megbízhatóan vizsgálni.

Elmondhatom a paleoszerológiával kapcsolatban azt is, hogy a kétségek vele szemben ugyanúgy nem maradtak el, mint annak idején a paleodemográfiával szemben. Hogy bennem ez a kétség nem merült fel, az nemcsak a szakmai ismeretek hiányának tulajdonítható, hanem annak is, amit az eddigi eredményekből ismerek. Egyik példaként a káli (Heves megye) 10. századi esetét érdemes felhozni. A temető 28 sírját tárták fel, 25 sír valószínűleg elpusztult. A feltárt temetőt egy árok osztotta ketté egy északi és egy déli részre, s a kettőben nagyjából azonos számú halottat találtak (31 és 37 sír). A régészeknek feltűnt, hogy a két rész között jelentős különbség található, az északi sírokban több a melléklet, minőségük is magasabb mint a déli részben találhatóké. A morfológikus antropológiai vizsgálat azt állapította meg, hogy az északi részben turáni és uráli, a déliben mediterráni és dinári jellegzetességek tapasztalhatók. A 68 csontvázból 57 került paleoszerológiai vizsgálat alá és ez megerősítette a régészeti, ill. morfológiai eredményeket, amennyiben megállapította, hogy az északi temetőszárnyban a 0 és a B vércsoport, a déliben az A vércsoport az uralkodó /44/. Így már nyugodtan kimondható volt a végső következtetés, hogy az északi szárnyban a honfoglalók, a déliben a helyi lakosság utódai temetkeztek. Ehhez még egy dolgot kell hozzáfűznöm. A State University of New York egyik, ökológiával foglalkozó intézetében *Robert R. Sokal* és munkatársai a szerológiai eredményeket a matematikai statisztika eljárásával (autokorrelációval) ellenőrizték és megállapították azok helytálló voltát /45/.

Még egy példát szeretnék bemutatni, bár ez még csak a napi sajtóban jelent meg, mert a szóban forgó ásatás még nincs lezárva. A francia földről bevándorolt Smaragd (Ajnárd) nemzetség a 12. században alapította meg a zsámbéki premontrei monostort, s az ásatások során a templomban és azon kívül csontvázas sírok kerültek elő. A szerológiai vizsgálat ebben az esetben nemcsak el tudta különíteni egymástól a bevándorolt francia szerzeteseket és az alapító családtagjait, hanem a templom körül eltemetett helybelieket is /46/.

A paleoszerológia mellett szól az a tény, hogy az utolsó néhány évtizedben a vegytan és az örökléstan bámulatos új eredményekhez jutott. A kutatás a világ számtalan tudományos intézetében és üzemében teljes gőzzel folyik, s azt hiszem nem tévedek, ha azt mondom, hogy nincs elég fantáziánk még a közeljövőben várható felfedezések megítéléséhez sem.

A paleoszerológia helyzete mégsem tölt el túlzott reményekkel, s ennek oka nem tárgyi, hanem tudományszervezési. Adott egy x módszer, amely eredményeket produkál, előbb vagy utóbb eljut az általános nemzetközi elismeréshez. És adott az a döbbenetes tény, hogy ezt a módszert egyetlen ember műveli, részidőben, s bár a professzori rangot megkapta, nem tudok róla, hogy munkatársai lennének vagy a kutatást felfuttató anyagi eszközök állnának rendelkezésére. Nem kell bizonyítanom, hogy ez lehetetlen állapot. Még akkor is, ha az van megírva ennek a diszciplinának a számára, ami a *Kodály* módszeré lett, hogy nagy nemzetközi elismerésben részesül, külföldön használják, de itthon a "nemo propheta in patria sua" elv alapján nem élünk vele, akkor is támogatni kell fejlődését, további eredmények elérésére kell buzdítani nem utolsó sorban éppen a paleodemográfia továbbfejlődése érdekében.

III.

A 12. század elején bizonyos valószínűséggel megállapítható demográfiai helyzetet kétféleképpen értékelhetjük aszerint, hogy elfogadjuk-e *Acsádi* megállapításait vagy sem. Ha az ismertetett kritika ellenére is elfogadjuk, akkor azt kell mondani, hogy a rossz halandósági viszonyok között élő, majdnem stacioner népességnek kereken két és fél évszázadra lett volna szüksége ahhoz, hogy létszámát megduplázhassa. Ha nem fogadjuk el, hanem feltételezzük, hogy a halandósági és termékenységi viszonyok még rosszabbak voltak, akkor azt kell mondani, hogy még ennél is hosszabb idő kellett a létszám megduplázásához. A kérdés inkább költői, mert még két és fél évszázadra sem volt szükség a fejlődéshez, *Györffy* becslése szerint a lakosság száma a 12. század végére elérte a 2 millió főt, ami persze nem egyedül a természetes szaporodásnak, hanem rajta kívül még egy tényezőnek, a bevándorlásnak volt köszönhető.

Minden jel arra mutat, hogy a természetes szaporodás a 11–12. században magas volt, ami bizonyos fokig a földművelésre való áttéréssel indokolható. *Szabó István* hívta fel a figyelmet arra, hogy a 12. századi összeírásokban szereplő háztartásokban 2–4 élő gyermeket sorolnak fel /47/. Ez a szám rendkívül magas és bizonyára csökkenteni kell a minta kis száma és területi korlátozottsága miatt, hiszen az összeírások szinte mind a dunántúli nagy egyházi birtokokról valók. Az sem látszik valószínűnek, hogy a halandósági viszonyok lényegesen javultak, vagy a termékenység emelkedett volna.

Külföldről bevándorló papról meg lovagról már *Szent István*, sőt *Géza* fejedelem korában tudunk, de ezek az előkelő idegenek nem lehettek sokan. A tömeges bevándorlást az váltotta ki, hogy az országon átvonuló I. és II. keresztes hadjárat résztvevőjeként sokan ismerték meg a magyar királyságot és állapíthatták meg földjének termékeny voltát és alacsony népsűrűségét. Nagyobb tömegben elsőnek a "latinok"-nak nevezett francia, olasz, vallon telepesek jelentek meg. Egy részük kétségtelen városlakó volt, az ország két fővárosában Esztergomban és Fehérvárott telepedtek le, de megtalálhatók voltak Váradon és Zágrábban is. Másik részük az agrárlakossághoz tartozott, telepeiket Olaszinak nevezték /48/; 12 ilyen nevű falut tart nyilván a régebbi irodalom, de volt két olyan "villa Latina" is, amely Erdélyben, a beszercei kerületben csak az oklevelekben tűnik fel ezen a néven, a német környezet Walldorfnek nevezte őket és valószínűleg II. *Géza* (1141–1162) uralma alatt szállták meg ezt a területet /49/.

A "latinok" a bevándorlóknak csak kisebbségét alkothatták, a többség a németekből került ki, s ők is megoszlottak városlakók és falusiak között. Ők alapították első, ezüst bányászatra alkalmas városainkat, az ország nyugati részében Selmecbányát, a keletiben az erdélyi Radnát. Elszórt telepeiket "Németi"-nek hívták /50/. 37 ilyen nevű helységet ismerünk a középkori Magyarországon. Az elszórt telepeknél fontosabb volt két nagyobb és egy kisebb tömb, amelyeket a letelepedés során létrehoztak, s amelyek közül az első kettő a magyar királyoktól külön kiváltságokat kapott, így nemzetségüket, nyelvüket és kultúrájukat egészen a II. világháborúig megtarthatták. Az erdélyi és szepesi szászok egyeteme ez a két tömb, közülük az első 200, az utóbbi mintegy 60–64 helységet foglalt magában, olyan jelentős városokat

is mint amilyen Brassó és Nagyszeben, ill. Lőcse és Késmárk. Itt már számszerű eredményekről is beszámolhatok. A múlt századi erdélyi szász történetírás azt vallotta, hogy 300 000 német bevándorló érkezett meg Erdélybe, a II. világháború utáni német kutatás ezt a számot 2000—2500 főre helyesbítette. Ennyi lehetett az első hullám, amely *II. Géza* uralma alatt érkezett meg. A becslés alapja, hogy 500 parasztgazdaság keletkezett ezen a területen. A szepesi szászokra vonatkozólag ilyen számítással nem próbálkoztak meg és még rosszabbul állunk a harmadik német tömbbel, a vizsolyi (Abaúj megye) ispánsággal. Ez a különálló kis igazgatási egység tíz helységet foglalt magában, s a németek valószínűleg a *II. Géza* alatti bevándorlásnak egy az erdélyi szászoktól leszakadt része lehetett, letelepedésüket is erre az időre kell tenni /51/.

A "latinok"-on és németeken kívül más kisebb létszámú nyugati bevándorlással is számolnunk kell, így pl. csehekkkel (a középkorban 17 Csehi nevű falut ismerünk) /52/.

Az egész folyamatot tekintetbe véve azt kell mondanunk, hogy abban Európának szinte valamennyi népe részt vett, ami élesen megkülönböztette hazánkat északi szomszédaitól. Már *Ranke* megállapította, hogy Cseh- és Lengyelországban kizárólag németek települtek be, Magyarországon azonban ebben a mozgalomban a román népek is részt vettek. A 12—13. századi bevándorlás indította meg az országnak átalakítását, a későbbi gazdaságföldrajzi képe kialakítását, ekkor hoztak létre itt az erdők irtásával új városokat és falvakat, épült ki az úthálózat és kapcsolódott bele Magyarország Európa nemzetközi munkamegosztásába, egyelőre főleg nyersanyagok szállításával.

1241-ben az országba betörő mongolok megsemmisítő győzelmet arattak a magyar király serege felett, majd a Dunántúl és az északi részek kivételével egy évig megszállva tartották az országot. Betörésükről több egykori szemtanú leírása maradt ránk, amelyek egybehangzóan vallanak kegyetlenségükről és a lakosság soraiban végzett pusztításukról. Régebbi történetírásunk megrendítő képet rajzolt az ország pusztulásáról, s a 13. századi krónikások is úgy tudták, hogy Magyarország végképp törölhető Európa térképéről. A forrásokat azonban nem tudjuk számszerűsíteni, de még valamiféle arányokat sem rekonstruálhatunk belőlük. *Györffy* hatalmas történeti-földrajzi munkájában minden egyes megyében gondosan számbavette a pusztulást oly módon, hogy a tatárjárás előtt még említett, de a katasztrófa után már nem dokumentálható helységek számát egymáshoz viszonyította. Már ezekből a megfigyelésekből is világos, hogy a pusztulás a legnagyobb mértéket az Alföldön érte el. Míg pl. Abaújban 39 helységből nyolc tűnt el, és Gömörben a tatárjárás "nem okozott olyan pusztulást mint egyebütt, mert az erdős hegyek mindenütt lehetőséget kínáltak az elrejtőzésre" /53/, addig Békésben a helységnek több mint a fele tűnt el véglegesen /54/, ekkor alakult ki a megszűnt falu (puszta-) N-egyháza megjelölése. *Györffy* adatai alapján biztosra vehető, hogy a sík vidéken a veszteségnek rendkívül nagynak kellett lennie, és síkság alatt nemcsak a Nagy-Alföld, hanem pl. Fejér megye is értendő, amely javarészt a Dunán túl feküdt és így nem került hosszabb tatár megszállás alá /55/. *Györffy* adataiból *Szücs Jenő* vont le azt az általános következtetést, hogy a népsűrűség és a pusztulás fordított arányban áll egymással, azaz a legnagyobb elnéptelenedés éppen az Alföldön következett be, ahol a népsűrűség a legkisebb lehetett /56/.

Az elnéptelenedés kérdésében egy lépéssel tovább mennék. A 12. századtól, tehát a nagyobb arányú bevándorlástól kezdve mélyreható gazdasági-társadalmi változások következtek be, amelyek a legjobban a nagybirtokon figyelhetők meg. A 11—12. századi nagybirtokon

a népesség a fentebb már idézett adatok szerint igen kis falvakban élt, a legkülönfélébb személyre szabott szolgáltatásokat teljesítve. A bevándorlók települései nem ilyen kicsi, hanem nagyobb helységek voltak, s főként teljesen eltérő, a pénzgazdálkodásra alapozott örökbérleti rendszerrel. A falu földjét egyforma nagyságú, teleknek nevezett gazdasági egységekre osztották, utána egyforma mértékű szolgáltatással tartoztak. A változást a régészet is megfigyelte, mert a 13–14. századi falvak rendezetten elhelyezkedő beltelkeket mutatnak a falu temploma körül (ha ilyen volt) /57/. *Kralovánszky* már említett felmérése is azt mutatta, hogy az ekkoriban épült templomok nagyobbak voltak, alapterületük átlagosan 65 m². A korábbi megfontolásokat alkalmazva ez a terület 290 fő befogadására alkalmas, a falu lakosságának tehát mintegy 300–360 főt kellett számlálnia. Az igazság kedvéért meg kell jegyezni, hogy ez a szám nem vág *Szabó István* alább idézendő megállapításával, amely szerint a falvak népességszáma csökkenő irányzatot mutat /58/.

A magyarányú átalakulás során szükségszerűen megszűntek a tanyaszerű vagy kicsi telepek, amelyeknek határát nem volt érdemes felosztani. Nevük azonban a birtokforgalomban továbbra is szerepelt, de már nem településként, hanem egyszerűen kisebb-nagyobb mezőgazdaságilag hasznosítható területként. A nehézség abban áll, hogy forrásaink nem mindig pontosak. Sok esetben *expressis verbis* megmondják, hogy ez a terület a tatárjárás óta lakatlan, sokszor nem. Így biztosra kell vennünk, hogy ha csak az elnéptelenedés tényét ismerjük, akkor azt csak feltételesen írhatjuk a tatárok rovására, mert az esetleg nem erőszak következménye, hanem gazdasági átalakulásé.

Távol álljon tőlem, hogy a tatárjárás pusztításait lebecsüljem. Ezt annál is kevésbé tehetem, mert — a szokásos szkéma szerint — a tatárok kivonulását éhínség követte, amely nyilvánvalóan ismét számos áldozatot követelt. Az azonban még így is biztos, hogy az ország lakossága gyorsan összeszedte magát, s ez visszavezet a bevándorlás kérdéséhez. A legfeltűnőbb csoport a keletről jött kunok letelepítése az Alföldön, számukat *Győrffy* 40 000 főre tette /59/. A veszteségek másik részét a továbbra is tartó nyugati bevándorlás pótolta, de ezen a téren ismét fontos változás állt be. *Szücs Jenő* éles megfigyelésének köszönhető az a felismerés, hogy a bevándorlás most már erősen német jellegűvé vált /60/. A régebben "latinok"-nak nevezett népcsoporthoz már csak egy kis tömb tartozott, a 13. század végén Eger körül kialakult vallonoké /61/. A francia telepések elmaradása egyébként természetes jelenség, vándorlásuk ebben az időben már főként a reconquista során visszafoglalt ibériai területekre irányult /62/.

A német és a kun betelepülés, az ország északi részének, elsősorban a Turóci és Liptói medencének erre az időre eső kiépítése látszólag mégsem hozhatott nagyobb fellendülést. Legalábbis erre kell következtetni egy ismeretlen (valószínűleg a domonkos rendhez tartozó francia) szerzetesnek a 14. század elején írt "Keleteurópa leírása" című művének abból a megállapításából, hogy a magyar királyság népessége az ország kiterjedéséhez képest kicsi /63/. A demográfiai viszonyok ismeretéhez ebben a korban a paleodemográfia már nem adhat segítséget, mert a keresztény sírok melléklet nélküliek. Az 1330-as években aztán látszólag mégis éppen az Egyház ad kezünkbe új forrást, amely valamilyen becslés alapjául szolgálhat.

1332–37 között a pápa zsinati határozat alapján megadóztatta a magyarországi egyházi javadalmasokat. Az adóztatásról több jegyzék maradt fenn a vatikáni levéltárban, amelyeket már a múlt században kiadtak /64/. A jegyzékek sajnos nem teljesek, hiányzik belőlük a győri püspökség (tehát a középkori Győr, Sopron, Moson és Vas megye területe) és a kicsi nyitrai

püspökség is. A hiányok ellenére kétségtelen, hogy ez a jegyzék a legteljesebb, amit valaha is készítettek a középkori Magyarországról. A jegyzékeknek ezen túl is több hibája van. Az egyik, hogy magyar nyelvben járatlan olasz írnokok a felismerhetetlenségig eltorzították a magyar helyneveket vagy inkább a templom titulását írták be mintsem a helynevet. Ehhez járultak még a kiadás során elkövetett hibás olvasatok. A befizetett adót is a legkülönbébb pénznemeken fejezték ki. A bajokon aztán Györffy segített, aki felismerve a jegyzékek jelentőségét, Árpád-kori történeti földrajzában mintegy a korszak lezárásaként használta fel őket. Az eredeti alapján kijavította a kiadás hibáit, azonosította az eltorzult helyneveket és a különféle pénznemeket garasra, ill. dénárra számította át.

Egy 1984-ben megjelent tanulmányában azután Györffy felvetette a pápai tizedlajstromok demográfiai kiértékelésének kérdését. Abból indult ki, hogy míg a püspököknek teljes jövedelmük egytizedét kellett megfizetniük, a plébániáknak csak tizedjövedelmük egytizedét. Megjegyzem a jegyzékben valóban előfordul a *decima decime* kifejezés. Györffy úgy látta, hogy a jegyzékek "objektív képet nyújthattak volna a dézsma és a dézsma alá eső termelés, ill. a termelő és dézsmát fizető egységek számáról" /65/. Hogy ezt a valóságban mégsem teszik, annak szerinte több oka van, így a papság ellenállása a rendkívüli adóval szemben, a tizedszedők hanyagsága stb.

Mielőtt még a lényegre térnék, az adószedés módjával kapcsolatban el kell mondanom, hogy az egyházi javadalom birtokosa eskü alatt tett vallomást az általa betöltött javadalom évi jövedelméről. A jegyzék ilyenkor úgy fogalmazott, hogy javadalmát "ennyi meg ennyi márkára becsülte" és ennek megfelelően ennyit meg ennyit fizetett. Ritka azonban az ilyen esetek száma, ugyanígy ritka az is, hogy azt vallotta "javadalmának tizedét ennyire meg ennyire becsülte". Az esetek túlnyomó többségében — és főképpen a plébániáknál — a jegyzék egyszerűen a ténylegesen befizetett összeget adta meg. Az arányokat jól jellemzi, hogy még Abaúj megyében is — ahol a legtöbb évi jövedelem-becslés található — a 123 plébánia közül csak 18 vallott a javadalom évi jövedelmének nagyságáról. A bejegyzéseknek ez a módja már önmagában is arra mutat, hogy az adóalapot, a javadalom értékét az évi jövedelem jelenti, s ezt a benyomást a legfontosabb forrás, a pápának 1331. március 1-én az adó beszédésével megbízottak részére kiállított megbízás is megerősíti. A pápa azt írja: "a boldog emlékezetű V. Kelemen pápa ... minden, bárhol található egyházi jövedelem tizedrészének hat éven át történő behajtását (rendelte el)" s a maga részéről úgy intézkedett, hogy az "egyházi jövedelmek és bevételek tizedét évenként két határidőn" kell befizetni /66/.

A zsinati rendelkezés és az adószedőknek adott pápai megbízólevél kifejezései nem támogatják azt a felfogást, hogy a plébánosoknak tized-jövedelmük tizedével (azaz jövedelmük egy %-ával) kellett adózniuk. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy egy ilyen rendelkezés a püspökökre nagyobb terhet rójon mint a plébánosokra, mert az adózást elrendelő zsinaton is a püspökök vettek részt a döntés meghozatalában, másrészt a dézsmajövedelem megosztása is azt bizonyítja, hogy a főpapok nem sokat törődtek az alsópapság anyagi helyzetével.

A jegyzékben mégis előfordul a "tized tizede" kifejezés, az egyik esetben a kolozsi főesperesség részének bevezetésében, de — amint azt Györffy is megjegyzi — itt a "falvak és mezővárosok évi átlaga 92 dénár, országoz viszonylatban magasnak mondható" /67/. A "tized tizede" másodszor a szatmári főesperességnél fordul elő, de ez még nem került átszámításra, így még kevésbé tudom, miért használták ezt a kifejezést. A két esetet még így

is stilisztikai kivételnek tartom, s meggyőződésem, hogy az adóalapot az évi jövedelem alkotta, így aztán felmerül a másik megközelítési mód: mit tudunk a plébániák jövedelméről?

Abban kétségtelenül Györffynek kell igazat adnom, hogy a plébániák többségének jövedelme nagyobbára a dézsmából, azaz a mezőgazdasági termés tizedrészéből került ki. Ez a tized elvileg a püspöknek járt, de a püspök egy tizenhatod részét (durván 6%-át) átengedte a plébánosnak. Megtörtént azonban, főképpen azokon a területeken, ahol bevándorlókat telepítettek le, hogy a püspök az egész plébánia területének dézsmáját a plébánosnak engedte át. Ezt nevezte az egyházi latinság *libera decima*-nak ("szabad dézsmá"-nak) az ilyen egyház papját *plebanus*-nak, szemben a többiekkel, a *parochus*-okkal. Ezt a torzulást még valahogyan ki lehetne szűrni, ha nehéz és hosszadalmas munkával is, mint ahogyan azt Györffy is teszi /68/.

Nagyobb baj az, hogy mennél városiasabb településsel van dolgunk, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy alapítványt, az esetek egy részében biztosan pénzbeli alapítványt, másik részében tőkésített ingatlant hagytak az egyháznak, pl. a halál évfordulóján mondandó engesztelő szentmiséért. A javadalom ezzel megnövekedett. Látszólag még ez a nehézség is kiküszöbölhető, mert a plébániák egy részéről biztosan tudjuk, hogy város volt, de a magyar városfejlődés sajátosságai miatt nemcsak a szabad királyi városokat kell városoknak tekinteni, hanem azokat a településeket is, amelyek mezővárosi szerepet játszottak már a 14. század elején is. Hogy Abaújban maradjak: a kassai plébános óriási jövedelemmel rendelkezett, ő maga évi 110 márkára becsülte, de tudjuk, hogy Kassa fontos kereskedelmi központ volt és jogilag szabad királyi város. Szepsi szerepe a kereskedelemben nem volt jelentős, de városias szervezettel rendelkezett, és papja szerint a plébánia jövedelme évi 20 marka volt, ami igen tisztességes összeg a többi falusi plébániához képest. Szepsi esetében a források viszonylag bőséges tájékoztatást adnak, tudjuk pl., hogy lakói szőlőt telepítettek. De már Futókercs esetében nem tudjuk, miért volt a jövedelem olyan magas, évi 10 marka (1332-ben tényleg ennek az összegnek megfelelő adót fizetett), miért esett vissza 1333-ban 8 garasra (azaz az előző jövedelem egy kilencedére), majd 1334-ben 10 garasra /69/. Ezekben az esetekben mindig számolnunk kell azzal, hogy a plébánia jövedelmében alapítványok, esetleg a plébániára hagyott ingatlan is szerepet játszott.

Az elmondottakból és főképpen Szepsi esetéből világos, hogy a mezőgazdasági termelés jellege is nehézségeket okoz. A bortermés dézsmája ui. magasabb értéket képviselt mint a gabonatermelésé. Györffy idézett erdélyi vizsgálatában a pápai adójegyzék adatait szembeállította a füstök számával, ezeket 1334-ben írták össze, s felhasználásukkal kiszámítható volt az egy háztartásra (1 füst=1 háztartás) eső pápai adó összege.

3. Az egy füstre jutó dénár összege

Helység	Egy füstre jutó adó (dénárban)
Szászváros szék	
Város	1,42
Berény	1,44
Romosz	1,50
Tordas	1,67
Szarkad	1,82
Perkász	2,66
Kasztó	3,25
Kiváltságos mezővárosok	
Krakkó	5,32

Ha eltekintünk a kiváltságos mezővárosoktól, akkor a maradék hét helység között feltűnő eltérést találunk az 1,42—1,82 dénár között mozgó öt helység és a majdnem kétszer annyit fizető két falu (Perkász és Kasztó) között. A különbséget természetesen *Györffy* is észrevette, és Perkászról elmondotta, hogy "papjának évi adója egyezik Tordas papjával (egy félévre mindketten 60, később 30, ill. 36 dénárt fizettek), mindkettő Maros-parti réves hely volt, eltérően a többitől. Kasztónál más tényezőkkel lehet számolni" /70/. A termelési viszonyok tehát nem magyarázzák meg a pápai adó nagyságában tapasztalható eltéréseket. Ha viszont feltételezzük, hogy Perkász és Kasztó lakosai közül valaki vagy valakik alapítványt tettek, az eltérés megmagyarázhatóvá válik.

Összefoglalva: a pápai tizedjegyzékek biztosan igen érdekes és tanulságos képet nyújtanak a plébániák jövedelméről és rajtuk keresztül a lakosság, ill. a terület anyagi erejéről, de csak nagyon hosszadalmas kutatással, az adatok szigorú megrostálásával lehet majd demográfiai szempontból kiértékelni őket, ha egyáltalán lehet.

1348-ban a Krím félszigetről genovai gályán hajózva lepte meg Európát a Fekete Halálnak nevezett pestisjárvány. Hatalmas rendet vágott a népességben, nem egy helyen a kikötővárosok lakosságának felét írtotta ki, s a kontinens népszaporodását hosszú időre visszavetette. Magyarországra is eljutott. Megítéléséhez mindenképp a rendelkezésre álló források tanúbizonyságát érdemes felidézni.

Első adatunk 1338-ból való, amikor arról értesülünk, hogy Brassóban pestis dühöng. Ez a fertőzés úgy látszik elszigetelt maradt, és biztos, hogy nem nyugat felől érkezett meg, hanem a Kárpátokon át vezető kereskedelmi útvonalon, amelynek a város egyik legfontosabb gócpontja volt, az eredeti fertőző gócból, a tatár birodalom nyugati széléről.

A nyugat felől érkező fertőzés első jeleivel 1349 kora nyarán találkozunk, június 7-én a velencei tanács őrizte meg *Nagy Lajos* egyik levelét, amelyben a király azzal számolt, hogy egy esedékes követjárás elmarad, ha "pestis és nagy halálozás dühöngene" országában /71/. Velence 1349. június 25-én kelt levele szerint "úgy mondják, Magyarország egyes részein nagy a járvány", s a velencei polgárok, akik nemrég estek át a pestisen, félnek odamenni /72/. Június 26-ról keltezett az első pozitív híradás. *Futaki Demeter* váradi püspök ekkor mondja, hogy "a jelen 1349. esztendőben fellépő kimondhatatlan járvány sokak földi életét

... zárta le" /73/, többek között az egyik váradi polgárét, aki tizedbérlője volt és adósa maradt. Az oklevélben foglalt intézkedésnek ez a rövid indoklása arra utal, hogy a járvány június végére már megszűnt. Október 7-én Velence azt írja: "Magyarország egyes részeiről olyan híradásunk van, hogy nagy járvány dühöng" /74/. Több híradásunk a pestis első fellépéséről nincs. A forrásokat áttekintve egyrészt azt kell megállapítani, hogy kétségbevonhatatlan adatok csak június vége előtt említik a pestist, másrészt, hogy még így sem beszélhetünk olyan katasztrófáról, mint amilyen Nyugat-Európát sújtotta.

További közvetlen bizonyítékok hiányában közvetett bizonyításhoz kell fordulni. Az első, hogy 1350 áprilisában Nagy Lajos hadai már Itáliában tartózkodtak, ha a járvány nagy pusztítást okozott volna királysága területén, ezt az akciót nem indíthatta volna meg. A másik az ún. megyei vagy nádori közgyűlések (*congregatio generalis*). Az ilyen közgyűléseket az *Anjou*-korban királyi megbízás alapján a nádor tartotta egy vagy két megye részére; a népesség számára a megjelenés kötelezettséget és egyben jól felfogott érdeket jelentett; az utóbbi okból a megyében birtokos egyházi testületek sem maradhattak távol. A nádor is nagy kísérettel vonult fel, nemcsak irodájának és kíséretének embereit hozta magával, hanem a fehérvári káptalannak mint a közgyűlésen működő "utazó hiteleshely" tagjait is /75/. A közgyűléseket ritkán tartották városokban vagy nagyobb településeken, hanem szinte mindig azok mellett, ahogyan az a közgyűléseken kibocsátott oklevelek datálásából bizonyítható. Nem sok képzelőerő kell hozzá, hogy képet alkothassunk magunknak azokról a még középkori szinthez képest is alacsony egészségügyi viszonyokról, amelyek az ilyen táborozások helyén uralkodtak. Nagy tömeget megmozgató gyülekezetről volt tehát szó, a fertőzés számára előnyös feltételekkel, s ezt már a kortársak is sejtették. A Gábor Gyula által összegyűjtött és általam kiegészített közgyűlési sorozat azt mutatja, hogy a nádor május 11-én Somogy megyében kezdte meg működését és őszig a következő körutat tette meg /76/.

Zala megyében Kehida mellett 1349. május 18-án,
Veszprém megyében Somlóvásárhelyen május 25-én,
Pozsony megyében ismeretlen helyen június 20. előtt,
Bars megyében Barsban június 29-én,
Nógrád és Hont megyékben (Balassa-) Gyarmat mellett július 6-án,
Heves megyében az Eger folyó partján július 13-án,
Borsod megyében (Sajó-) Kaza mellett július 20-án,
Abaúj megyében Közép-Németi mellett július 27-én,
Zemplén és Ung megyében Sárospatak mellett augusztus 10-én,
Szabolcs és Bereg megyében Kárász mellett augusztus 18. előtt,
Bihar és Kraszna megyékben Várad mellett augusztus 29. előtt,
Temes megyében Temesvár mellett szeptember 14-én,

Szerém megyében ismeretlen helyen szeptember 21-én nyitotta meg a közgyűlést. A dátumokat nézve valószínű az, hogy ezúttal is hiányos adatsorral állunk szemben, május 25. és június 20. között nyilvánvalóan sor került egy vagy két észak-dunántúli megyére (Sopronra, Vasra vagy egy Győr és Komárom megye részére tartott közgyűlésre).

Mindez nem változtat azon, hogy a nádor hatalmas ívben szinte az egész országot bejárta, legalább 17 megyét véve sorra. S ami a legfeltűnőbb, Sárospatakról délnek fordulva augusztus második felében érkezett meg Biharba, s ott éppen a mellett a Várad mellett tartott közgyűlést, ahol június vége előtt pestisjárványt észleltek. Ha a járvány olyan méreteket öltött volna mint

Nyugat-Európában, sem a nádornak, sem másnak nem jutott volna eszébe a közgyűlésre elmenni.

Történeti forrásaink szerint a pestis 1359-ben visszatért, akárcsak Európába, s ezúttal már konkrét bizonyítékaink vannak a korabeli szemtanúktól. Velence követje 1360. február 27-én Budáról keltezett jelentésében azt írta, hogy pestisjárvány dühög Magyarországon, "főképpen Budán és Visegrádon, ahol, ahogyan hírlik több mint 16 000 személy halt meg és úgy látszik (a járvány) nem is szűnik, bár azt mondják, hogy most már a végéhez jár közel" /77/. Megjegyzem, a szám mindenképpen erős túlzás, a két városnak együtt sem volt ennyi lakosa.

A velencei követ állítását két másik forrásból is ellenőrizhetjük. *Gábor Gyula* már említett jegyzéke 1359-ben mindössze négy megyei közgyűlést ismer 1359-ben. Július 2-án Nógrád és Hont megye, július 22-én Zala, szeptember 16-án Pozsony és Moson, október 7-én Bars megye részére tartották meg a gyűlést /78/. Még ha jogosan feltételezhető is, hogy a nyáron (július 22. és szeptember 16. között) még néhány nyugati megye sorra került, mindenképpen feltűnő, hogy ezúttal a körút legkeletibb pontja Hont megye volt. A másik adat *Nagy Lajos* méltóságviselőinek és udvari tisztviselőinek soraiban hirtelen bekövetkezett változás. A változások oka nem lehetett politikai jellegű, mert az 1356-ban kinevezettek közül csak öten tűntek el, s mind az öt esetben halál volt a kiválás oka. A csak 1359 elején kinevezett országbíró 1360. március 11-én már biztosan halott volt, de meghalt a tárnokmester, a királynéi tárnokmester, az erdélyi vajda, a lovász-, az asztalnok- és a pohárnokmester. Ha ezek az urak 1359-ben Visegrádon tartózkodtak, akkor a "kormányválság" és a pestis közötti összefüggés valószínű /79/.

Összefoglalva: minden jel arra mutat, hogy a pestis Magyarországon kevesebb áldozatot követelt mint Nyugat-Európában. Ezt a tényt történetírásunk már régebben felismerte, a mi feladatunk legfeljebb az, hogy megpróbáljunk a jelenségre magyarázatot találni. Rá kell mutatnunk arra a körülményre, hogy — legalábbis jelenlegi ismereteink szerint — Magyarországon a pestist nem előzte meg katasztrófális termés és éhínség. Nemcsak forrásaink hallgatnak éhínségről vagy rossz termésről, de alig lehet éhínségről beszélni olyan országban, ahol a kenyérgabona termelése, az állattenyésztés és a halászat között olyan egyensúly állt fenn mint nálunk. Ezenkívül a termés 10—20%-a az egyháziak és a földesurak kezén halmozódott fel nagy és éhínség idején könnyen mozgósítható formában, amit az is bizonyít, hogy a győri káptalan egy ilyen alkalommal két évvel korábbi termését adta el.

A másik körülmény az ország földrajzi helyzete, mégpedig kétszeresen is. Egyrészt Magyarországnak nem volt jelentős tengeri kitkötője (ezek voltak a fertőzés gócpontjai Nyugat-Európában), fontos kereskedelmi útvonal sem keresztezte, a ragály behurcolásának esélye tehát korlátozott volt. Az 1348. évi Fekete Halál kutatásának előrehaladása nyomán az is kiderült, hogy Magyarország a pestis által erősen sújtott és kevésbé érintett terület határán feküdt, pontosabb vonal meghatározását éppen a mi forrásaink hallgatása vagy az általuk közölhető részletek hiánya jelenti /80/.

Végül harmadik körülményként két gondolatot kell megemlíteni. *J.B. Russel* a pestis különböző hatását klimatikus viszonyokban kereste, s úgy vélte, hogy a szárazabb éghajlatú területeken a pestis pusztítása nem érte el az óceáni klímájú területeken végbemenő pusztulás mértékét /81/. *Nemeskéri János* azt a gondolatot vetette fel, hogy míg a nyugat-európai népesség inkább az A-vércsoporthoz tartozott, addig a magyarországi a B-vércsoporthoz, s az utóbbi nagyobb ellenállóképességgel ruházta fel a lakosságot.

A pestisjárvány természetéhez tartozott, hogy századokon át hűséges kísérője maradt a fejlődésnek. *Szabó István* számbavette az erre vonatkozó forrásokat és arra az eredményre jutott, hogy a 14. században hat, a 15. században húsz alkalommal említenek pestist /82/, ezek azonban úgy látszik egy-egy szűkebb területen ütötték fel fejüket és pusztítottak. Legalábbis ezt kell hinnünk annak az adatnak alapján, hogy az 1494—95. évi adóelszámolás szerint az adóköteles portáknak csak egy elenyésző töredékét (kevesebb mint 5%-át) mentették fel az adófizetés alól.

Bármilyen furcsán hangzik, az 1348-i "Nagy Halál" európai pusztításának egy olyan hatásával is számolnunk kell, amely a középkori Magyarország demográfiai viszonyait érintette. A hatalmas veszteség után már a legközelebbi szomszédok, a németek és a csehek sem voltak abban a helyzetben, hogy Magyarországra új települőket küldjenek vagy akár a régi telepek utánpótlásáról gondoskodjanak. Az utóbbi megállapítás elsősorban német városainkat érintette, amelyek nem tudták lakosságukat megtartani, s így igyekeztek bevándorlókkal pótolni a veszteségeket. Ez a jelenség indíthatta meg városaink nemzetiségi változásait; azt sajnos ma még nem tudjuk megmondani, hogy ugyanez mennyire akadályozta vagy lassította meg az ország gazdasági kiépítésének az egész 14. században felfelé ívelő folyamatát.

IV.

A középkori magyar történeti demográfia legfogasabb kérdése a 15. század végi, 16. század eleji népességszám, amelyet 1963-ban Szabó István próbált meg megállapítani az ún. *Ernusz*-féle számadáskönyvből kiindulva. Köztudomás szerint a *Jagelló*-kor kincstartóját, *Ernusz* Zsigmond pécsi püspököt sikkasztással vádolták, védekezésül *Ernusz* elszámolást készített az 1494–95. évi bevételekről és kiadásokról, amely nem pusztult el, hanem fennmaradt, s az utóbbi időben fontos megállapítások alapjául szolgált /83/. Az adót a kincstartók a középkori magyar igazgatás alapvető egységének tekinthető megyék szerint és a megyei hatóság közreműködésével hajtották be, így is számolták el. Minden egyes megyénél feltűntették a kirótt adó összegét, ezt követte a "behajtott" összeg, majd az adószedők munkabére és költségtérítése, s végül a "behajthatatlan" adó összege. Ez látszólag logikus felépítés, a mi mai fogalmaink szerint nem az, magyarázatként álljon itt Veszprém megye 1494., ill. 1495. évi adóelszámolásának összefoglalása:

Adóelszámolás	1494	1495
1. Behajtott adó	1326,0 fl.	1500 fl.
2. Adószedők bére és költségei	213,5 fl.	217 fl.
3. Behajthatatlan adó	1922,0 fl.	1784 fl.
4. Kirótt adó	3461,5 fl.	3501 fl.

Az elszámolás pénzügyi szempontokat érvényesített, azt emelte ki, mennyinek kellett volna befolylnia a kincstárba (4. sor), különböző címen mekkora összeget emésztett fel az adóbehajtás (2. sor) és mennyit nem sikerült behajtani. Ehhez itt csupán annyit kell megjegyezni, hogy a behajthatatlan adó tételei között egy olyan tétel is szerepel, hogy az egytelkes nemesek "megátalkodottságuk" miatt hány forinttal maradtak adósok. Ez a tétel 1494-ben 276, 1495-ben 134,5 fl-t tett ki. Az egytelkes nemesek a magyar alkotmány elvei szerint nemesek voltak, adómentességükhöz nem fért kétség, de *Mátyás* király kezdte 1468–75 között őket megadóztatni, amiben a központi hatalom mindenkorai kapzsisága mellett némi logikát is felfedezhetünk, hiszen gazdaságilag szinte semmiben sem különböztek az adóköteles jobbágyoktól. Miután azonban az egytelkes nemesek erős ellenállást fejtettek ki *Mátyás* törekvéseivel szemben, adójukat telkenként nem egy forintban, hanem annak felében állapították meg /83a/.

Most már majdnem végére értünk az adószedéssel kapcsolatban szükséges pénzügyi ismereteknek, már csak egy fogalmat kell tisztáznunk, s ez a forintösszeg mögött meghúzódó porta, s ennek megismerése érdekében másfél századdal korábbi rendelkezéssel kell kezdeni. Annak a mélyreható gazdasági-társadalmi változásnak során, amely a 12–13. században Magyarországon végbement, s amelyet fentebb ismertettem, kialakult a telek-rendszer. Ez a telek elég bonyolult egység volt, több elemet foglal magában, így az ún. belső telket a falu beépített részén, amelyen a jobbágy háza és gazdasági épületei álltak, a hozzátartozó kertben pedig zöldséget és gyümölcsöt termelt. Ezt az egységet kerítés vette körül, s azon az utca felől

kapu biztosította a ki- és bejárást. A telek többi része, elsősorban a szántó és a kaszáló a falu határában volt található, de ugyanott helyezkedtek el a területileg nem mindig elhatárolt — esetleg nem is mindig elhatárolható — haszonvételek, pl. az erdőhasználat vagy a közös legelő. Ezeket a részeket ismét csak teleknek (*sessio*) vagy jobbágyteleknek (*sessio iobagionalis*) hívták, magyarul valószínűleg "ülés"-nek /84/. A faluban található mindegyik jobbágytelek azonos nagyságú volt, tehát elméletileg minden jobbágy azonos méretű belső telekkel, szántóval stb. és azonos haszonvétellel rendelkezett, utána azonos mértékű járadékkal tartozott a földesúrnak. A 15. századtól kezdve fennmaradt urbáriumok is jobbágytelekként tartották nyilván a falu gazdaságait, természetesnek tűnt, hogy az adózás alapjául is a jobbágytelket tekintették. Az nem lehet kétséges — és a telepítési oklevelek meggyőzően bizonyítják —, hogy eredetileg egy jobbágytelekre egy háztartást szántak. Egy ilyen telken a jobbágy házában tüzeltek, innen kapta az adó, ill. földesúri járadék egysége a "füst" (*fumus*) nevet. Amikor a Győrffy által felhasznált és fentebb idézett háztartás-összeírásra került sor, 1334-ben az összeíró azt jelentette, hogy a faluban ennyi "füstöt talált".

A jobbágytelket I. Károly király tette meg az állami adó alapjának, amikor pénzügyi reformjai során 1336-ban úgy intézkedett, hogy az újonnan megállapított adót olyan "kapu" (latinul *porta*) után kell fizetni, "amelyen egy szénával vagy gabonával megrakott szekér ki- és bejárhat" /85/. A "porta" hamarosan magyar szóvá vált és ettől kezdve hosszú századokon át adóegységet jelentett. Ernuszt kincstartó is ilyen értelemben használta, a történészek pedig azonosnak vették a portát a jobbágytelekkel, miután elfogadhatónak látszott, hogy egy belső telek kerítésében csak egy nagy kaput építettek fel.

A magyar adóztatás teljes irracionalitását még így sem lehet szó nélkül hagyni. Igaz ugyan, hogy a falun belül a jobbágytelkek azonos nagyságúak voltak, de már két egymás mellett álló faluban sem voltak ugyanakkorak a jobbágytelkek, nem is lehetettek, mert a jobbágytelek nagyságában szerepet játszott a föld minősége, fekvése és sok más tényező. A tekintélyes különbségek visszatükröződnek a járadék legfontosabb részében, a pénzben lerovandó földbérben (*census*), amely pl. az esztergomi érsekség 67 falujában és mezővárosában 0,20—2,90 forint között nem kevesebb mint 36 féle összeget jelentett /86/. Ilyen változatos összetételű egységekre azonos nagyságú adót kivetni nem tűnik ésszerű eljárásnak.

Még javában folyt a telepítés a 14. század második felében az ország erdős-hegyes vidékein, amikor az ország belsejében megindult az eredeti jobbágytelkek osztódása, azaz egy jobbágy már nem egy egész-telken, hanem annak a felén, később esetleg a negyedén gazdálkodott. A jelenséget Szabó István ismertette kerekén ötven évvel ezelőtt megjelent tanulmányában, de ő még az 1348. évi pestisre vezette vissza, mint amelyik megtizedelte a munkaerőt, ezáltal lehetetlenné tette a nagyobb kiterjedésű terület megművelését. Értékelését a tanulmány címében is kifejezésre juttatta, amikor a "hanyatló jobbágyság"-ról beszélt. Ha az indoklást ma már nem is valljuk, a jelenség maga kétségtelen tény /87/. A legújabb feldolgozások közül Kubinyi András a Garaiak hatalmas kiterjedésű — kilenc uradalmat magában foglaló — birtokait vette vizsgálat alá, s azt állapította meg, hogy pl. dunántúli somlói és cseszneki uradalom 15, ill. 12 településén egyáltalán nem volt egésztelkes jobbágy, hanem csak fél- és negyedtelkes /88/. Az esztergomi érsekség birtokain is ez volt a helyzet, 1491-ben pl. Nyergesújfalu földesúri járadékának feljegyzésében már negyedtelekben számolt a kiküldött deák olyannyira, hogy azt írta: "három (a földesúri járadék fizetése alól) felmentett hat negyedtelket bír" és nem azt, hogy a három felmentett személy egy-egy féltelket /89/.

A telekosztódásnak nem késett a hatása az adózás terén. Az első változás hamarosan a portális adó bevezetése után bekövetkezett, amikor *Nagy Lajos* az 1345:III. törvénycikkben úgy intézkedett, hogy egy szénás szekér ki- és behajtására szolgáló kaput kell az adóalapjául venni akkor is, ha a kapu mögött több ember él /90/. 1411 tél végén aztán *Zsigmond* király adott ki egy rendeletet, amelynek eredetije sajnos elveszett, de rekonstruált szövegének II. cikkelye szerint *Lajos* király rendelkezését egészítette ki. E szerint a teljes adóval (akkoriban 0,30 forint) a már jellemzett portát kellett sújtani; azoknak, akiknek csak "verőcé"-nek nevezett kiskapuja van, az adó felével. Ha azonban valaki — "csalárd módon" — a kiskaput a telek elejére, utcai frontjára teszi, a rendes szekérnek valót pedig a telek hátára, azon a teljes adót kell megvenni /91/. Ha ezt az utolsó esetet nem is vesszük tekintetbe, akkor is világos, hogy egy telken most már nem egy, hanem két jobbágy gazdálkodott, más szóval az eredeti telket megosztották, de nem is mindig két egyenlő részre.

Zsigmond adóztatásával *Mályusz Elemér* is foglalkozott és arra utalt, hogy a porta fogalmán "a XV. század elején nem két, hanem csak egy család lakóhelyét értették ... vagyis ... a porta azonos a füsttel, a házzal". A változást azzal magyarázta, hogy a *Zsigmond* uralma alatt bekövetkezett pénzromlás miatt a király az adót aranyforintban állapította meg, mire a "jobbágyok azzal védekeztek, hogy kihasználva együvé számíttatásuk előnyét, a porta fogalmát két-két családra tágtították" /92/.

Újabb rendelkezésekkel csak *Mátyás* uralma alatt találkozunk, aki köztudomás szerint 1467-ben nagy pénzügyi reformot hajtott végre, ennek során az addig kamarahasznának (*lucrum camere*) nevezett adót eltörölte és helyette a kincstár adója (*tributum fisci regalis*) nevű új adót vezette be. A reformnak ezt a részét történettudományunk mindeddig egyszerű átkeresztelésnek minősítette és azzal indokolta, hogy *Mátyás* elődei sok felmentést adtak, amelyek a törvény értelmében megszűntek /93/. Ha az 1467. évi törvénycikk szövegét vesszük tekintetbe, valóban ez a benyomásunk, mert a IV. tc. szerint "az adózás portánként történik úgy, hogy ha egy telken és a hozzátartozó földdel együtt egy személy lakik 20 dénárt fizessen. Ha pedig egy belső telket és a földet egy porta címén ketten birtokolják, ketten együtt másfél porta szerint adózzanak. Ha többen vannak, pl. hárman, akkor másfél, ha négyen két porta után és így tovább, a föld megosztásának megfelelően" /94/. A törvény szövege — ebben a formában — megmaradt az egésztelek = porta elvi alapján, de valójában "progresszív jellegű adózást akart bevezetni" /95/, s a gyakorlat még ennél is élesebb formákat öltött. 1468-ban ui. *Mátyás* megszavaztatta az első ún. "segélyt" (*subsidium*), de azzal a kikötéssel, hogy "portánként adózzanak, ahogy az régen volt, hogy ti. egy porta akkor is egynek számítson, ha több család tartózkodik benne" /96/. Az 1474. évi törvény ismét azt hangoztatta, hogy az adó kirovására megválasztott nemesek "a portákat számolják meg és ne a füstöket" és azt sem hallgatta el, hogy a jobbágyok az egy forintos adótól való félelmükben mások házaiba költöznek /97/. Egy évvel később az 1475. évi törvény ezt a rendelkezést megismételte.

Az idézett törvényekből világos, hogy a szépen hangzó elvi megállapításokkal szemben *Mátyás* kincstárának emberei nem a portákat, hanem a házakat rótták meg nemcsak a 0,20 forintos adóval, hanem az 1468-ban bevezetett 1 forintos "segéllyel" is.

Az adószedés elvi alapjának és végrehajtásának ezután a hosszú kitérője után most már visszatérhetek a demográfiai kérdéshez. A középkor végi népességszámot *Szabó István*, mint mondtam, az *Ernuszt*-számadások alapján állapította meg. A számadás sajnos nem teljes, mert a déli országrész 12 megyéjének adóját a király a temesi ispán részére utalta ki a török

elleni védelem céljára. Az *Ernusz*-féle számadást ezért *Szabó István* úgy egészítette ki, hogy a hiányzó megyék portaszámát megbecsülte. A becslés során igen körültekintően járt el, segítségül hívta a 16. század eleji név szerinti dézsmajegyzékeket a délvidéki megyékből, amelyeket korábban ő maga adott ki /98/.

A kiegészítésekkel együtt *Szabó* eredménye 247 259 porta volt, ezt a számot a népességszámra történő átváltásnál 250 000-re kerekítette ki, hivatkozással az adóeltitkolásnak az adóztatással egyidős és örökéletűnek tűnő gyakorlatára. A következő lépésben azután *Szabó István* azt igyekezett megállapítani, hogy hány jobbágyháztartás található egy-egy portán. A nagy uradalmak urbáriumai, a birtokbecslések és osztzkodások adatait egyetlen táblába foglalta össze, részletesen osztályozva az ezekben található teleknagyságokat /99/. A tábla ma is mély benyomást kelt főképpen azokban a kutatókban, akik maguk is megpróbáltak már ilyen táblát összeállítani. A tábla 13 megyéből 23 sort hozott, összesen 8089 jobbágy telekviszonyairól tájékoztatva az olvasót. A történész ilyenkor nehéz helyzetbe kerül. Vágya tulajdonképpen a statisztikai mintavétel, de ezzel a törekvéssel szemben a források korlátozott volta leküzdhetetlen akadályokat állít. Magyarországon a 18. század vége előtt erre egyszerűen nincs lehetőség. Így érthető, hogy a 13 megyéből ugyan csak 7 dunántúli (és mind nagy vagy nagyobb uradalom), ami nem sokkal több az összes megyék felénél, de súlyuk ennél jóval nagyobb, 5648 jobbágy (69,8%) és egésztelekre átszámítva 3168 telek (69,7%). *Szabó István* mentségére mondván ez a hiba kiküszöbölhetetlen, mert végső oka nem egyedül a török pusztítás, hanem a Dunántúl magasabb kulturális színvonala a 15. század végén és a 16. század elején.

A tábla adataiból *Szabó István* az egy jobbágyra jutó telek átlagát számolta ki, ami ugyan módszertanilag helytelen, mert a megoszlás nem normál, de a megoszlás másfajta vizsgálata is ugyanarra az eredményre vezet. Az adatok megoszlása alapján ui. a következőképpen is összefoglalhatók:

Több mint egy telek jut	9 jobbágyra	0,1%
Egy telek jut	2203 jobbágyra	27,3%
Fél telek jut	3291 jobbágyra	40,7%
Negyed telek jut	1823 jobbágyra	22,5%
Negyednél kisebb telek jut	763 jobbágyra	9,4%
Összesen	8089 jobbágyra	100,0%

E szerint — ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az *Ernusz*-féle számadásban minden porta egy jobbágytelekkel egyenlő, akkor 1000 portából:

273 portán egytelkes, azaz	273 fő
407 portán féltelkes, azaz	814 fő
225 portán negyedtelkes, azaz	900 fő
Összesen	1987 fő élt.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy *Szabó* ezek után úgy gondolkodott tovább, hogy egy portára két jobbágyháztartást számolt.

Az utóbbi időben ezt a számítást több ponton sikerült helyesbíteni, az első közülük a hiányzó déli megyék becslését érinti. Ezzel a kérdéssel nemcsak *Szabó* foglalkozott behatóan, hanem *Molnár Erik* (kétszer is) és jómagam is. *Kubinyi Andrásnak* aztán sikerült 1522-ből olyan adóelszámolást találnia, amely 21 megye adóját tartalmazza, közülük 11 szerepel az *Ernusz*-féle számadásban. Ezekből indult ki megállapítva, hogy 1494–95-ben a kivetett adó 52,7%-a került ténylegesen a kincstárba, s az akkor hiányzó 10 délvidéki megye adatait ezzel az aránnyal korrigálta. Mint azt a táblája mutatja.

4. Tíz alföldi megye rekonstruált porta száma a 15. század végén

Megye	Rekonstruált porta szám a különböző szerzők szerint				
	<i>Molnár két módszere</i>	<i>Szabó</i>	<i>Fügedi</i>	1522. adó szerint	
Arad	4 782,4	4 128,8	4 155	4 013	6 325,0
Bács	4 050,4	4 742,4	5 196	4 530	4 554,1
Békés	1 342,0	3 816,8	1 617	2 610	3 187,9
Bihar	6 539,4	12 027,6	8 316	6 243	14 707,2
Bodrog	2 745,0	4 607,2	3 372	3 530	3 074,0
Csanád	2 547,2	5 548,4	3 218	2 610	8 177,0
Csongrád	1 098,0	4 695,6	1 370	1 956	2 024,1
Temes	12 346,4	12 355,2	10 589	11 085	5 060,2
Torontál	683,2	2 043,6	862	1 956	635,1
Zaránd	5 392,4	4 867,2	4 674	3 068	6 072,1
Összesen	41 553,4	58 832,8	43 369	40 601	53 816,7

A táblát azért kell itt megismételni, mert eredménye igen fontos. Kiderül belőle, hogy *Szabó István* kereken 15 500 portával kevesebbel számolt mint amennyit az 1522. évi adóelszámolás alapján rekonstruálni lehet /100/. Mint rögtön látni fogjuk, *Szabó István* számításaival szemben éppen ellenkező kifogás merült fel, *Kubinyi* eljárása pedig növeli a *Szabó* által megadott portaszámot és nem csökkenti.

A másik korrekciót *Solymosi László* végezte el, amikor részletesen feldolgozta Veszprém megyének 1488. évi helységsoros adójegyzékét. Ő is azokhoz a birtokfelosztásokhoz és urbáriumokhoz fordult, amelyek a 15. század végéről és a 16. század elejéről a megye területén fekvő nagybirtokokról fennmaradtak, ezeket azonban nemcsak a telkek nagysága szerint vizsgálta, hanem szembeállította a helységek által 1488-ban fizetett adó összegével. Fontosságuk miatt három tábláját itt meg kell ismételni /101/.

KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG

5. A somlói és cseszneki uradalom telkei 1478-ban és az 1488-i adó

Helység	Lakott telkek		Lakatlan telkek		1488. évi adó
	fél	negyed	fél	negyed	
Ácsteszer	20	—	16	—	27
Börzse	—	15	—	17	18
Csetény	28	4	3	1	45
Doba	33	1	6	1	27
Gyirót	12	—	22	—	17
Nagyberzseny	30	6	8	—	21
Nagyréde	10	34	2	25	56
Oszlop	12	10	8	1	26
Sikátor	10	—	16	1	17
Szombathely	—	15	—	7	22
Torna	26	—	16	—	18
Vámhegy	—	16	—	5	22
Veim	—	20	—	10	23
Összesen	181	121	97	68	339

6. A veszprémi püspökség birtokainak telekmegoszlása 1524-ben és az 1488. évi adó

Helység	A lakott telkek száma				1488. évi adó
	egész	fél	negyed	együtt	
Berhida	14	23	5	42	44
Hajmáskér	22	3	—	25	29
Kajár	17	2	—	19	21
Ósi	—	53	—	53	56
Patvására	7	—	—	7	5
Szentistván	16	1	—	17	12
Szenttamásfalva	24	—	—	24	35
Összesen	100	82	5	187	202

7. A vásárhelyi apácák birtokainak telekszám 1511-ben és az 1488. évi adó

Helység	Lakott	Lakatlan telkek	1488. évi adó
Csősz	36,50	—	22
Kisszőllős	19,00	—	12
Lovas	15,50	6,50	17
Mindszentiskász	18,75	—	9
Vásárhely	68,00	3,75	104
Összesen	157,75	10,25	164

A tábláknak külön-külön és együttesen is több mondanivalójuk van. Nem egységesek, nem is lehetnek azok, mert három különböző uradalomról készültek, másrészt eltérő módsze-

reket alkalmaztak. A *Garai* birtokok osztozásánál nemcsak a lakott, hanem a lakatlan telkekből is kellett juttatni, így ez a részletezés sikerült a legpontosabban. A veszprémi püspök tisztartója már csak egy esetben tüntetett fel lakatlan telket /102/, a vásárhelyi apácák pedig egyáltalán nem részletezték a telekviszonyokat, hanem azokat egy összegben adták meg. A *Garai* birtokok két veszprém megyei uradalmában feltűnő vonás, hogy a 13 helységből nyolcban csak egyfajta telek volt szokásos, az egyik esetben négy helységben csak fél-, a másik négyben csak negyedtelek volt található /103/. Ez a két fajta fordul elő végyesen a fennmaradó öt településen is. A veszprémi püspök hét birtokán a telekmegoszlás ugyanezt a képet mutatja azzal a különbséggel, hogy egy kivétellel csak egész- és féltelkes jobbágysok található /104/.

Solymosi ezeket az adatokat az 1488. évi adóösszeggel vetette egybe, s ebből olyan fejlődési trendet olvasott le, amelyről mindeddig nem volt tudomásunk. Nyilvánvaló a három táblából, hogy az adott kerek ötven év alatt (1478—1524) a lakott telkek száma mindenütt megnőtt. Az sajnos már nem dönthető el ezekből az adatokból, hogy mi az oka a változásnak; a népesség növekedett-e meg, vagy hogy a telkek aprózódása következtében emelkedett-e a lakott telkek száma. Az 1488. évi adójegyzék adataival való összevetés legfontosabb következménye pedig az, hogy 1. a porta most már semmiképpen sem tekinthető azonosnak az egésztelkekkel; 2. bizonyított tény, hogy az adót nem jobbágytelkenként szedték, hanem füstönként, azaz háztartásokként /105/.

A megállapítás nagy horderejű és nem könnyen megemészthető falat, hiszen azt jelenti, hogy az egész-, a fél- és a negyedtelken gazdálkodó parasztoktól ugyanazt az összeget hajtották be. Az eljárás teljesen irracionális volt. Irracionális a földesúr szempontjából, mert azt nem kell bizonyítani, hogy a negyedtelkes sokkal közelebb állt a tönkremenetel veszélyéhez mint a fél- vagy egésztelkes, s ez nem szolgálhatta a földesúr érdekét. Talán ezért tiltakoztak a birtokos nemesek olyan élesen *Mátyás* adóztatási politikájával szemben /106/. Elfogadhatatlanul irracionális volt a rendszer a jobbágysok számára is. *Mátyusz Zsigmond* idézett rendelkezésével kapcsolatban még úgy érvelt, hogy a pénzromlás kikényszerítette, vagy legalábbis elősegítette a jobbágytelkek osztódását. *Solymosi* adataiból úgy tűnik, hogy a kincstár igyekezett ezzel a folyamattal lépést tartani, s az osztódás kihívására azzal válaszolt, hogy adóalapnak a füstöt tette meg. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a parasztság egy része az adókivetés elől egyszerűen elmenekült.

Néhány évvel ezelőtt *Mátyás* jövedelmeinek vizsgálata során foglalkoztam a parasztság mezőgazdasági termelésének elvonásával. Annak a meggyőződésemmek adtam kifejezést, hogy ha *Mátyás* valóban évente kétszer, sőt háromszor megvette az adót a jobbágyságon és pedig nem is a kamaranyereséget, hanem az egyforintos *subsidiu*m-ot, "akkor ... a parasztság termelésének valamivel több mint felét, illetve 68%-át vontá volna el. Ez a szám olyan magas arányt mutat, ami nem hihető el" /107/. Elismerve, hogy akkori számításomat újra át kell gondolni, azt hiszem egy másik eléggé kevésbé ismert folyamatra is nagyobb figyelmet kell fordítani, s ez a telek tartozékainak kérdése.

Kubinyi András a *Garai* birtokok vizsgálata során állította fel azt a tételt, hogy 1478-ban a somlói és cseszneki uradalomban az elhagyott belső telkekhez már nem tartoztak azonos nagyságú külsőségek, mert "előfordulhatott, hogy a pusztá telkek tartozéka időközben eltűnt, talán a szomszédokoz került" /108/. Ebben az esetben a féltelkes gazdálkodhatott egésztelkes nagyságú földön, mert egy másik féltelkekhez tartozó részt is művelés alá fogott. Csak így

térhetett ki az elől az aránytalanság elől, hogy a földesúri járadék szemponyjából féltelkesnek minősült, tehát fél cenzust fizetett, de adózóként egy porta után fizette az egy forintot, tehát tulajdonképpen duplán adózott, mert a földesúr és a király a féltelket eltérő módon minősítette. *Solymosi* táblája is ezt támasztja alá a somlói és cseszneki uradalomról. A helységek többségében ui. elegendő lakatlan telket találtak ahhoz, hogy a negyedtelkesek sajátjukon kívül még egy másik negyedtelek földjét is átvegyék. Erre az esztergomi érsekség számadásaiból is hozhatok példát. Amikor az érsek deákja Nyergesújfalut 1491-ben a földesúri járadék szempontjából összeírta, megállapította, hogy a faluban a bíró és a két esküdt hat negyedtelek után, három libertinus ugyancsak hat negyedtelek után élvez mentességet /109/. Ezt ugyan úgy is leírhatta volna, hogy a faluban hat féltelkes jobbágy található, de úgy látszik ragaszkodott a negyedtelekhez mint a falu "szabványos" egységéhez. A számok arra is figyelmeztetnek, hogy a lakatlan telkek földjét itt is művelték. A részletes vizsgálatokban úgy tűnik sűrűsödnek azok az adatok, amelyek a jobbágytelek egységének fennmaradását cáfolják.

Összefoglalva: *Solymosi* vizsgálata bebizonyította, hogy az adót nem egész jobbágytelkenként szedték, hanem házanként és nem voltak tekintettel arra, hogy a ház mekkora telken áll, arra azonos nagyságú adót vetettek ki. Ennek következtében nem tartható fenn *Szabó Istvánnak* az az állítása, hogy egy portára két háztartást kell számolni. *Szabó István* számai tehát korrekcióra szorulnak, a kérdés csupán az, hogy mekkorára?

A kérdésre két okból is nehéz felelni, az első, hogy néhány esetben az egy forintnyi adó mögött mégis két háztartás húzódik meg. Ilyen a már említett egytelkes nemesek adója. A fentebb elmondottakhoz azt kell hozzátenni, hogy a közfelfogással ellentétben az egytelkes nemesek nemcsak ún. kuriális falvakban éltek, hanem más településeken is és mindkét helyen félforintos adót vetettek ki rájuk. Az 1488. évi veszprémi adójegyzékben az ilyen vegyesen jobbágyok és egytelkesek lakta falvakat kétszer vették fel, egyszer csak a bennük található jobbágyokat, egyszer csak az egytelkes nemeseket tüntették fel. Ha Veszprém városát figyelmen kívül hagyom, 48 ilyen vegyes falut sorol fel *Solymosi* és 36 azoknak a településeknek a száma, ahol kizárólag egytelkes nemesek éltek /110/. Az 1494–95. évi számadásból azonban csak azokat ismerjük közülük, akik az adót nemességükre hivatkozva megtagadták, ezeknek száma 1495-ben 269 háztartást tett ki. 1488-ban azonban az egytelkeseknek 430 családját jegyezték fel, s annak úgyszólván semmi valószínűsége nincs, hogy hét év alatt a háztartások száma 430-ról 269-re, közel a felére esett volna vissza /111/.

Fél forintos adóval sújtották az egyházi nemeseket is, ezeket pedig még 1488-ban is gond volt megállapítani /112/. Ráadásul szinte minden megyében számolnunk kell valamilyen más okból kedvezményezett, félforinttal adózó lakossággal. Veszprémben ilyenek a királyi vadászok, másutt még az *Árpád*-korra visszanyúló kiváltsággal rendelkező udvarnokokat találunk /113/.

Hiányos forrásaink nem teszik megállapíthatóvá ezeket a kiváltságoltakat, számukat pedig csak ott, ahol helységsoros adójegyzék maradt fenn, ami összesen két megyéről mondható el, Veszprémről és Közép-Szolnokról.

Végül egy újabb forrás előkerülése indokolja a birtokos nemesség számának megváltoztatását *Szabó István* becsléséhez képest. 1476-ban Páviában *Mátyás* követe Magyarország politikai-gazdasági viszonyainak ismertetése során elmondotta, hogy "a nemességnek 1700 háza van, ezek semmit sem adóznak, de kötelességük legjobb tehetségük szerint a királlyal hadba vonulni..." /114/. A követ nyilván a birtokos nemességről beszélt, az egytelkeseket

— mint láttuk — ebben az időben ura már megadóztatta. Egy még befejezetlen vizsgálat alapján 1984-ben még azt kellett mondanom, hogy a genealógiák szerint 18—20 személyt kell egy "házra", azaz nemzetségre számolni, s tekintettel a lányok háttérbe szorítására a magyar nemesség társadalmi rendszerében, hajlom arra, hogy a magasabb számot vegyem alapul, ami azt jelenti, hogy a birtokos nemesség összlétszámát inkább 30—35 000 főre kell tenni, mint 50 000-re, amire *Szabó István* becsülte /115/.

Összesen tehát három korrekcióval rendelkezünk, ha *Szabó István* becslését helyesbíteni akarjuk: 1. azzal, hogy 15 500 jobbágyháztartással többel kell számolnunk (*Kubinyi*), 2. hogy nem vehetünk egy portát két jobbágyháztartással egyenlőnek (*Solymosi*) és 3. a nemesség számának csökkentésével, amihez még 4. az járul, hogy a zsellérek számát *Szabó István* a jobbágysághoz kötötte, ami szintén korrigálandó.

A zsellérek számának becslésére *Szabó István* nagy gondot fordított. Egy újabb táblát készített, amelybe tíz megyéből 343 helységnek adatait foglalta, ahol a zselléreket külön feltüntették az 1500 és 1525 közötti időben. Ebben a táblában a Dunántúl már nem volt túlsúlyban /116/. Eredményként megállapította, hogy a zsellérek az összeírtak 20,6%-át alkották, azaz 100 jobbágyra 25,9 zsellér jutott. Ezt az eredményt *Szabó István* három délvidéki megye 162 helységéről készített 1522. évi dézsmajegyzékkel ellenőrizte. Azokat tekintette zsellérnek, akik ún. kereszténypénzt fizettek, azaz dézsmát nem adtak, a jobbágyoknak pedig azokat, akik dézsmát adtak. A jegyzékben a kereszténypénzt fizetők aránya 29,3% volt, azaz 100 dézsmafizetőre 41,5 zsellér jutott. Mégis csökkentendőnek tekintette ezt az arányt, mert 1. régi településű területről volt szó, ahol a társadalmi-gazdasági differenciálódás nagyobb mértéket öltött; 2. tekintetbe vette, hogy ezen a területen már gyakran zavarták meg gazdálkodásukban a parasztokat a török betörések, minek következtében olyanok is fizethettek kereszténypénzt, akiknek földjük volt, de termését nem tudták betakarítani; 3. és végül, mert a kézművesek és értelmiségiek is a kereszténypénzt fizetők között foglaltak helyet. Végeredményben 100 jobbágyra 20—30 zsellért számított /117/.

A becslési módszert el kell fogadnunk, egyszerűen azért, mert nehezen helyettesíthetnénk mással, de a végkövetkeztetés tekintetében én mégis a magasabb számot venném alapul, azaz 30 zsellért számolnék 100 jobbágyra.

Mindezek figyelembevételével sem korrigálhatjuk *Szabó István* becslését, mert a legfontosabb ponton nincs meg a hozzá szükséges alapunk: nem tudjuk megmondani, hogy egy portára hány jobbágygazdaságot vehetünk. Egyet azonban megtehetünk, s ez az, hogy megállapítjuk azt, hogy *Szabó István* három és fél és négy millió közötti népességszámát túlságosan magasnak tekintjük és megpróbáljuk *Szabó* becslését úgy átalakítani, hogy megkapjuk azt a számot, amelynél csak magasabb lehetett az ország lakosságának száma.

Induljunk ki abból, hogy *Szabó István* 250 000 adóköteles portáját *Kubinyi* korrekciójával 15 500 portával meg kell növelnünk, tehát 265 500 portát veszünk alapul. Feltételezzük, hogy egy porta egyenlő egy jobbágyháztartással. Megtartva az egy háztartás öt fő szorzószámot 1 327 500 főt kapunk, amit ismét növelnünk kell az ő számításai szerinti adómentességet élvező falusi bírókkal és a földesúri háztartások személyzetével. A három tétel összegét 30%-kal, a zsellérekkel megtoldva most már csak az egytelkes nemesek, a privilegizált népelemek

KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁG

(székelyek, kunok, jászok, szászok), a városok és a birtokos nemesség általam korrigált létszámát hozzáadva kapjuk meg a végeredményt /118/. Tehát

telkes jobbágy	1 327 500 fő
falusi bíró	90 000 fő
srevitor, faktor	24 000 fő
összesen	1 441 500 fő
30% zsellér	432 500 fő
egytelkes nemes	100 000 fő
privilegizáltak	150 000 fő
városok	80 000 fő
birtokos nemesek	35 000 fő
összesen	2 239 000 fő

Még egyszer hangsúlyozni szeretném, hogy a végösszeg az alsó határt jelenti, az ország lakosságának ennél többnek kellett lennie, mert az egy portának egy jobbágyháztartással történő azonosítása biztosan hibás. A tényleges népességszámnak előlött és a *Szabó István* végeredménye, három és fél, ill. négy millió között kell elhelyezkednie. Arról nyilatkozni, hogy a nagy különbségnek melyik részén található ez a szám, a történeti demográfia mai állása mellett nem lenne egyéb mint pusztá találgatás.

V.

A 12. század vége és a 15. század vége közötti időszekekre vonatkozólag nagyfontosságú vizsgálatot végzett *Engel Pál*, amelynek eredményei a középkor végi népességszám megítélését is befolyásolják. Új és nagyjelentőségű összeírást talált Ung megyére, megállapítása szerint a jegyzék az 1397. évi temesvári országgyűlésnek az ún. telekkatonaság felállítására vonatkozó rendelkezése végrehajtásának során 1398. első felében keletkezett /119/. Sajnos a jegyzék erősen megsérült, az első lap felső része leszakadt, a többi lap is sérült a szélein. A jegyzék a helységek nevét, az ott birtokos nemeseket (az egytelkeseket is) valamint jobbágyaik számát tünteti fel, ezeket a számokat az utolsó előtti sorban összegzi, majd egy külön sorban hozza a *populi fumaless*-nak nevezett személyeket. Az utóbbi kifejezést a magyarországi latinságban ebben az összefüggésben ismeretlen, csak *denari fumaless* fordul elő mint a "füstök" után fizetendő összeg, ezért pontosan nem határozható meg, kiket kell értenünk alatta. *Engel* elképzelhetőnek tartja, hogy ez a fogalom "mindazokat magában foglalta, akiknek saját "füstjük" (*fumus*), azaz házuk volt, de jobbágyi szolgáltatással terhelt földjük nem" /120/.

Ung megye múltjának kutatója különösen szerencsés helyzetben van, "mert egyazon megyéről két, viszonylag korai, különböző szempontú összeírás áll rendelkezésünkre" /121/, a másik egy 1427-ben felvett, már régebben ismert, sőt kiadott helységsoros adókiivetési lajstrom /122/. Sajnos ez sem teljes, 14 sor portaszámait hiányzanak, mai formájában tisztázatlan, amelynek leírásakor igen sok hiba keletkezett a helységek és birtokosok nevében, valószínűleg a portaszámokban is, de ezt ma már nem lehet ellenőrizni. A hibaforrások közül nem hiányzott a korrupció sem, az adó kiróvók néhány helységet nagyvonalúan figyelmen kívül hagytak. A szerencse nyilvánul meg abban is, hogy tíz évvel az adójegyzék keletkezése után, három nagybirtokról, a *Drugethek* 39, a *Nagymihályiak* nyolc és a *Pálóciak* négy birtokáról készült birtokbecslés, ill. osztály-levél. Valóban ritka eset, hogy a középkori Magyarország valamelyik megyéjére ilyen nagyszámú forrás maradjon fenn, nem is hosszú időszakra.

A források bőségével vetekvő erőssége *Engel* tanulmányának, hogy a megyét korábban településtörténeti alapon vizsgálta, s az ott felismert kisebb tájegységeket az 1398-i és 1427-i jegyzékek feldolgozásánál is megtartotta, sőt azok számaival is bizonyította. A Nagyalföld és Kárpátok találkozásánál fekvő Ung megyét négy területi alegységre bontotta. A síkságot magában foglaló I. részterületen mintegy 80 falut találhatunk, s a 13. században befejeződött megtelepülése után itt a népesség etnikuma túlnyomórészt magyar volt. Az ettől északra elhelyezkedő II. részterület is síkságon fekszik, ezen alakultak ki a *Nagymihályiak* birtokai rutének betelepítésével. A III. részterület I-től keletre és az ún. gyepüelvétől délre alakult ki — 3—4 településtől eltekintve — a telepítés a 14. században indult meg, ismét ruténokkal. A IV. részterület, a gyepüelve erdős-hegyes terület kiépítése még később, a 14. század végén, a 15. század elején indult meg és még a 16. század folyamán is folytatódott, a betelepülők nagyrészt — vagy talán kizárólag — ruténok voltak. A részterületek szerinti bontás a területi kiterjedéssel egybevetve jól tükrözi a 15. század fordulójára elért állapotot.

8. Ung megye népsűrűsége 1398-ban /123/

Zóna	Terület km ²	Lélekszám jobbágy	Pop. fum.	Nemes	Összesen	Fő/km ²
I.	662,9	10 490	1 205	565	12 260	18,5
II.	710,6	5 565	640	70	6 275	8,8
III.	435,0	1 835	210	35	2 080	4,8
IV.	1 854,5	1 150	135	—	1 285	0,7
Összesen	3 663,0	19 040	2 190	670	21 900	6,0

A megye lakosságának számával kapcsolatban *Engel* hangsúlyozta, hogy az 1398-ban és 1437-ben együttesen vizsgálható falvakban minden esetben az utóbbi volt a magasabb érték, s ebből azt a következtetést vonta le, hogy a kapott eredmény a népesség minimális létszáma, ennél jóval több is lehetett, mert pl. a nemesi udvarházakban élő cselédek biztosan kimaradtak. A népesség 94%-ban síkságon élt, a megye északi és keleti területe gyakorlatilag lakatlannak tekinthető /124/.

A falunagyságot is részterületenkénti és birtokosokkénti bontásban elemezte, eredménye minimális mértékben tért el *Szabó Istvánétól*, aki a 14. században átlagosan 23,7 háztartást (118 főt) számított ki az átlagos falunagyságnak /125/. Érdekes módon *Szabó* ebben az esetben nem számolt a zsellérekkel, akiknek létét egyébként erősen aláhúzta, s úgy vélte, hogy a 14. században már a jobbágyság 10%-ra tehető arányuk. Ha ezzel a korrekcióval 26,0 háztartásra (130 főre) tesszük az átlagos falusi lakosságot, *Engel* számai további érdekes összefüggésre mutatnak rá.

9. Egy falura eső jobbágháztartások száma Ung megyében 1398-ban /126/

Birtokos kategória	I.	II.	III.	IV.	Összesen
Druget	48,5 (29,5)	—	23,3	17,7	31,0 (23,2)
Egyéb nagybirtok	36,8	23,9	21,5	—	27,7
Egyéb nemes	15,8	14,8	18,8	—	15,9
Megosztott falu	31,7	—	—	—	31,7
Összesen	26,2 (23,0)	22,3	21,6	17,7	23,8 (22,2)

"Szembeszökő, hogy a nagybirtokosok falvai mennyivel népesebbek a megye régi településterületén, mint a 14—15. században benépesülő vidéken. Még inkább feltűnő, mily nagy különbség van nagybirtokos és köznemesi jobbágyfalu között népesség tekintetében" /127/. Jogosnak találom azt a megállapítást is, hogy "megfelelő adatok birtokában az ország más tájain is ugyanezt a különbséget tapasztalnánk" /128/. Érdemes lenne ezt a vizsgálatot az ugyancsak különböző típusú tájegységeket magában foglaló Veszprém és Közép-Szolnok adórajstromain is végrehajtani. S végül még egy fontos tanulságára hívnám a figyelmet a táblával kapcsolatban. Az első és utolsó oszlopban zárójelben szereplő számok a két mezőváros, Ungvár és Kapos adatainak levonása után kapott átlagokat tüntetik fel. Úgy látszik, hogy a mezővárosok kialakulásának kezdetét a 14. századra kell tennünk, ezzel egyidős az a

jellemzőjük, hogy a környék lakosságának egy részét magukhoz vonzották. Ezen a ponton *Szabó István* számításait kellene megkísérelni ellenőrizni, mert sajnos nem tudjuk, hogy gyűjtésében figyelembe vette-e a mezővárosi fejlődésnek induló telepeket vagy azokat kihagyta.

Tanulmánya utolsó fejezetében *Engel* azt a kérdést vetette fel, mennyiben befolyásolják eredményei az ország 15. század végi népességszámának megállapítását, pontosabban, hogyan viszonylanak azok *Szabó István* számításaihoz. 1454 körüli évekből még egy országos portaszám áll rendelkezésünkre. *Eizinger Ulrik* által *V. László* részére készített költségvetési előirányzatban olvashatjuk: "Továbbá a kapupénz ... a császár idejében 400 000 porta volt, de mert most az ország elnéptelenedett, ezért én fele annyira becsülöm, azaz 200 000 portára, ami 40 000 aranyforintot tesz ki" /129/. Meg kell jegyezni, hogy az "elnéptelenedett" kifejezés nem elég pontos fordítása a német *verödert*-nek, elpusztult szóval is fordíthattam volna. Az idézett mondat fordításából arra kell következtetnünk, hogy a *Zsigmond* kori portaszám alapja valamilyen korabeli adóelszámolás lehetett vagy legalábbis idősebb kincstartói alkalmazottak emlékezetének eredménye. Az is világos, hogy a becslés kevésbé megbízhatónak látszó szám, de azt sajnos *Eizinger* nem tartotta érdemesnek megmondani, hogy a császárkori portaszámban Szlavónia is benne foglaltatik-e vagy sem. Ez azért fontos, mert ha igen, akkor az összeget majdnem egy negyedével kell csökkenteni, tehát 300 000 portáról lenne szó, ami már nem áll olyan messze a *Szabó István* által kiszámított 250 000 portától.

Mályusz Elemér *Zsigmond* uralmáról írott munkájában foglalkozott *Eizinger* állításával és mutatott rá arra, hogy ha *Szabó István* 3,5—4 millióra tette az ország lakosságának számát, akkor *Eizinger* adata szerint *Zsigmond* alatt 6 millió ember élt volna Magyarországon, de a "legmerészebb fantázia sem tudná elképzelni, hova tűnt el, hozzá olyan egyenletesen, kétmillió lélek hat évtized alatt" /130/. A megoldást abban kereste, hogy a porta fogalmát eltérően értelmezték a két korszakban. *Engel* elfogadta a *Zsigmond* kori magas portaszámot, de hangsúlyozta a kapu-porta fogalmának meghatározhatatlanságát és azt, hogy a fogalom gyakorlati alkalmazásáról nincsenek értesüléseink. "Az ungi példából mindenesetre az tűnik ki, hogy a porta annál kevésbé esett egybe a jobbágyháztartással, minél sűrűbben lakott vidékről volt szó. A megye legnépesebb táján (I. zóna), mint láttuk 100 portára 145 háztartás esett, a kevésbé népes északi zónában (II.) már csak 123, míg a keleti (III.) zónában 108 és a gyeplővel 85, e két vidéken tehát a porta és jobbágytelek már azonosnak vehető. Mind-ebből valószínű, hogy a porta helyenként eltérő számítása végső fokon a telekaprózódással függött össze, de hogy pontosan hogyan, az ma már megállapíthatatlan" /131/.

Engel Pál itt ismertetett tanulmánya és annak eredményei jól érzékeltetik azokat a nehézségeket, amelyek a középkori demográfia kutatója elé tornyosulnak. A helyzet annál is lehangolóbb, mert ma már semmiképpen sem bízhatunk abban, hogy új források kerülnek elő az 1526 előtti korszakra, főképpen nem nagyobb számban. Pedig éppen nagyobb számban lenne ilyenekre szükség, hiszen minden jel arra mutat, hogy ez az ország a középkorban minden politikai egysége ellenére nemcsak igen különböző gazdasági tájakból állt, hanem különböző magatartással állt szemben a központi szándékok végrehajtásával. Mégis azt hiszem, hogy az eddig elért eredmények ismertetése során néhány olyan tény állapíthatunk meg, amelyek a kutatás számára kiindulópontként szolgálhatnak és a kiinduláshoz szükséges munkahipotézis kialakításához alapul szolgálhattak.

A jelek szerint a 12–13. században lezajló átalakulás során a jobbágytelek vált alapjává nemcsak a földesúri járadéknak, hanem az állami adózásnak is. Biztosra vehetjük, hogy *I. Károly* és *Nagy Lajos* uralkodása idején egy egész jobbágytelek volt az adóegység. Az már a primitív magyar kulturális viszonyok következményeként könyvelendő el, hogy az adóalapot a törvény nem határozta meg pontosan, hanem egy bizonytalan formulával a kaput (portát) jelölte meg adóegységként. Ez az állapot még *Zsigmond* korában is érvényben volt, ami arra mutat, hogy a földesúri járadék és az adó összhangban állt egymással. Ezt bizonyítja az a tény, hogy Ung megyének betelepülés alatt álló vidékein a jobbágytelek és a porta nagyban-egészben még a 15. században is azonosnak volt tekinthető.

Feltűnő jelenség, hogy pusztá telkekkel ezen a területen is találkozunk, de azt már kérdésesnek tartom, hogy ezek a telkek valóban megfeleltek a latin "elhagyott" (*deserta*) kifejezésnek. Az esetek egy részében biztosan. A *Nagymihályiak* birtok-osztálya 1437-ben nyolc helységben 82 elhagyott telket sorol fel és 71 teleknél megnevezi azok korábbi lakóit. Csak 11 esetben "nem tudták" (már?) a telken korábban gazdálkodó jobbágy nevét /132/. Nyilván új településekre költöztek, akár a kezdeti járadék- és adómentességet akarták kihasználni, akár jobb körülményeket reméltek új helyükön. Állandó mozgással kell számolnunk nemcsak Ung megyében, hanem szerte az országban, tájanként különböző időpontokban és mértékben. A telkek egy része azonban feltehetőleg sohasem állt művelés alatt, esetleg csak rövid ideig. Az adománylevelek a 13. században sokszor tüntették fel az adományozott birtok nagyságát nemcsak királyi ekealjban, hanem többször úgy is, hogy megmondták, hány jobbágytelek alakítható ki rajta /133/. Nem látom bizonyítottnak, hogy valamennyi telekre telepest is tudtak szerezni.

Mai gondolkodásunk szerint a jobbágyteleknek adóegységként történt kijelölése irracionális megoldás volt, hiszen a telkek a különböző településeken nem voltak egyforma értékűek, sem egyforma nagyságúak, de talán a kor megítélésében egyformán biztosíthatták a létalapot. A 14. században ezután biztosan be kellett következnie valamilyen fellendülésnek az agrártermelésben, mert egyébként érthetelen lenne, hogy a század végén megindult a telkek megosztása, a 15. század derekára már sok helyütt lett a féltelék az uralkodó gazdasági forma. Az agrártermelés fellendülésére sajnos nincs közvetlen bizonyítékunk, de másként a folyamat alig lenne érthető és elfogadható, még akkor sem, ha az *Alsólendvai Bánffyak* hatalmas uradalmainak 1389. évi felosztása nem figyelmeztetne arra, hogy az osztódás elsősorban a mezővárosokban indult meg, ahol a gabonatermelést más, kézművesipari foglalkozással egészíthették ki a lakosok /134/. A telekosztódás nem lehetett a parasztság elnyomorodásának megnyilvánulása, mert az nagy feszültséget teremtett volna. Inkább társadalmi-gazdasági differenciálódásra gondolhatunk, amelynek folyamán a parasztságon belül vagyonosabb réteg alakult ki. Lehet, hogy az osztódást *Zsigmond* pénzrontása is elősegítette.

Akárhogyan is ment végbe a telekosztódás, a folyamatot a lakatlan telkek számának növekedése kellett kísérje, s nem tudjuk, hogy mi történt az elhagyottá vált féltelkekkel. Forrásaink szerint a belső telek valóban elhagyottá vált, sokszor emlegetnek épületekkel bíró vagy teljesen pusztá belső telket, de az már kevésbé látszik valószínűnek, hogy a féltelkekhez tartozó földet is műveletlenül hagyták volna. A *Nagymihályiak* már idézett 1437. évi osztálylevelében is azt olvashatjuk, hogy Németporubán egy lakatlanná vált telket a falu bírójának művelésében találtak, pedig ezeken a birtokokon ebben az időben még mindenütt egészten gazdálkodtak a lakosok /135/. Ha a negyven évvel későbbi dunántúli *Garai* birtokra gondo-

lunk, levonható a következtetés, hogy a telekosztódás megingatta a belső telek és tartozékai közötti szoros kapcsolatot. *Zsigmond* rendelkezése a telekosztódással kapcsolatban azt is bizonyítja, hogy a telkeket nem osztották fel mindig azonos mértékben; voltak elfelezett telkek, ahol két nagykapu állt és olyanok, amelyeket egyenlőtlenül osztottak meg, ilyenkor a belső telken egy nagy- és egy kiskapu állt.

Ha az agrártermelésben bekövetkezett fellendülés lehetővé tette azt, hogy egy jobbágyháztartás fél akkora telken is megéljen, ez egyúttal adózási könnyebbséget is jelentett, mert megosztás után az adó a felére csökkent. *Zsigmond* rendelkezése — ezt el kell hinnünk *Mátyusznak* — már a parasztság védekezését is bizonyítja, de ugyanakkor azt a törekvést is, hogy a kincstár alkalmazkodni kezdett a beállt gazdasági változásokhoz. Az adószedés eredményének fenntartása, vagyis a királyi jövedelem csökkenésének meggátlása azonban ekkor még gyerekkorát élte, hiszen *Zsigmond* egyrészt nem emelte az adótarifát, hanem csak a pénzrontáshoz viszonyította, másrészt jövedelmét áttekinthetetlen hitelműveletekkel növelte.

A telekosztódás nem mehetett végbe azonos mértékben az ország területén, hanem nyilván több gazdasági tényezőhöz alkalmazkodott. A rengeteg számbajöhető tényező közül azonban csak néhányat tudunk megítélni. Biztosan nem beszélhetünk a mezőgazdaságilag hasznosítható terület hiányáról. Ugyanakkor fogalmunk sincs a piac működéséről, a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségéről, még ha tudjuk is, hogy a gabonának általában nem volt, a bornak viszont volt piaca, exportpiaca is. A legnagyobb baj pedig, hogy a telekosztódás előrehaladásáról, ill. ennek földrajzi vetületéről forrásaink szűkös volta miatt nem alkothatunk magunknak képet.

Szabó István a telkek lakatlanná válását részben a mezővárosi fejlődéssel indokolta, s *Engel* eredményei ezt megerősítették. Egy ilyen irányú vizsgálat valószínűleg Veszprém megyében is *Szabó István* nézetét támasztaná alá.

A 12—13. századi átalakulás természeténél fogva nivellálást jelentett, ennek egyik legszebb példáját *Mátyusz* mutatta be az Őrséggel kapcsolatban /136/. Ennek ellenére az országban mindenütt maradtak kivételezett, valamilyen ősi kiváltságot élvező települések és településcsoportok. A királyi vadászok Veszprém megyében még *Mátyás* reformjainak bevezetése után is csak félforintos adót fizettek, az udvarnokfalvaknak — ezeknek az *Árpád* kori maradványoknak — *Zsigmond* 1392-i rendelkezése értelmében még eladományozásuk után is adómentesség járt /137/, ami az adókivetést és behajtást is befolyásolta.

Mindez együttvéve az adószedést igen bonyolult feladattá tette, nagyon sok szempontot kellett figyelembe venni. Elvileg sem tisztázódott a gyakorlat, a porta fogalma mellett az egész középkoron át megmaradt a füst fogalma, a kettő néha azonos volt (ahol az egésztelek továbbra is fennmaradt). Végeredményben azonban ez oda vezetett, hogy a porta nem jelentette ugyanazt a gazdasági egységet az ország különböző pontjain. Ezt, a valószínűleg már a 15. század derekán tapasztalható helyzetet *Mátyás* sem tudta megváltoztatni. Az a benyomásom, hogy *Mátyás* nem is törekedett egységesítésre, csak az adó hozama érdekelte, s amikor az 1467. évi reform nem hozta meg az óhajtott eredményt, egyszerűen az adót emelte, ötszörösére. A földesurak éles tiltakozásaiból, a jobbágyoknak az adókirovás előli meneküléséből arra következtethetünk, hogy *Mátyás* éppen azt az alapvető megegyezést borította fel, ami a jobbágyok megélhetését a telek nagyságától függetlenül addig biztosította.

Az adójegyzékekből, ill. az 1494—95. évi adóelszámolásból *Szabó István* készítette az utolsó becslést. Tekintetbe kell venni, hogy ez az elszámolás olyan időben készült, amikor

az adószedés hatásos volta már távolról sem állt a *Mátyás* uralma alatti magas színvonalon. *Szabó István* végső eredménye a későbbi kutatások fényében túlságosan magasnak látszik, de a korrekció mértéke csak két megye (Veszprém és Közép-Szolnok) esetében számítható ki. A megoldást véleményem szerint csak ott kereshetjük, ahol már több forrás áll rendelkezésünkre. Azt hiszem az 1542 előtt készült adójegyzékek és urbáriumok vallatásával olyan eredményekhez juthatunk, amik lehetővé teszik a Mohács előtti népességszám helyesbítését is. A történeti demográfiában nincs értelme fenntartani a mohácsi csata időhatárát.

VI.

Az adójegyzékek és osztálylevelek feldolgozása az utóbbi években nagy lendülettel folyt, ugyanez aligha mondható el a kisebb demográfiai vizsgálatokra. A nemesség számának fentebb ismertetett 1476-ból származó adatán kívül alig történt előrelépés, így nagyban-egészben kénytelen vagyok a húsz év előtt mondottakat megismételni.

A 14–15. század folyamán nagymértékben megváltozott az ország településhálózata további változásokon ment át. *Szabó István* a középkori magyar falurendszer kialakulását vizsgálva összegyűjtötte a falvak népességszámára vonatkozó adatokat és arra a következtetésre jutott, hogy a 13. században még átlagosan 140 lakost számláló települések népessége a 14. században 118 főre, a 15. században pedig 86 főre csökkent. Nem tudhatjuk mi okból, de a zsellérek számának azt az emelkedését, amelyet ő maga mutatott ki, itt nem vette figyelembe, ezért úgy vélem, hogy a 14. századi értéket 10%-kal, a 15. századit pedig 25%-kal növelni kell, az átlagos falunagyság így a 14. században 118 fő helyett 130 főre, a 15. században pedig 108 főre teendő /138/.

Az okokat keresve mégsem kell természetes vagy erőszakos népességcsökkenésre gondolnunk, sokkal inkább a parasztság bizonyos mértékű áttelepülése tapasztalható a helységek hálózatán belül. Magyarországon a 14. században jelentek meg a mezővárosok (*oppida*). Történetírásunk sokat foglalkozott gazdasági és társadalmi szerepükkel, s ahogyan *Engel Pál* fejtegetéséből láttuk, lakosságuk sokszorosan meghaladta a falvakét. Ung megyében az ún. I. zónában Ungvárnak 1398-ban 156, 1437-ben már 210 jobbágyháztartása volt, a zóna nyolc falujában ugyanebben az időben csak 34, ill. 38 háztartást találunk /139/. Még feltűnőbb a mezővárosok nagylétszámú lakossága az 1389-ben felosztott lendvai úradalomban (Zala megye), ahol az 54 faluban átlagosan 10 háztartás volt, a három mezővárosban, amelyet a káptalan kissé túlozva *civitas*-nak nevez, pedig 45 háztartás /140/. *Szabó István* egy tanulmányában arra az eredményre jutott, hogy a mezővárosok lakosságának száma 600–800 fő között mozgott, ami azt jelenti, hogy a jobbágyság tekintélyes része (mintegy egyötöde) mezővárosi polgár lehetett /141/.

Városaink lakossága sohasem érte el a nyugat-európai városok szintjét. A legnagyobb közülük kétségtelenül Buda volt, amelyre vonatkozólag két becsléssel is rendelkezünk. Az első alapjául az 1437. évi összeírás szolgál, amelyet *Zsigmond* király utasítására vettek fel /142/. *Zsigmond* ekkor azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a konstanzi zsinatot átköltözteti Budára. A felmérés szerint 967 házban 1352 szoba, 3276 kamra, 742 bolt és 627 pince volt található. A jegyzékek *Szücs Jenő* értékelte utoljára és a német városokról rendelkezésre álló adatok alapján 7,2 főt számolva egy házra, s az eredményt 15%-kal megemelve (a papsághoz és a királyi udvarhoz tartozó, valamint a fővárosban található nemesek arányával) a város lakosságának számát 7900–8000 főre tette /143/. Budapest történetírója, *Salamon Ferenc*, ezt az összeírást nem ismerte, ezért Buda házainak 1687. évi számából indult ki, s a lakosság számát 8000 főre becsülte /144/. A másik időpont a 16. század eleje, erre vonatkozólag *Kubinyi András* készített becslést /145/. 1505-ből és 1510-ből a budai szőlők tizedének

jegyzéke maradt fenn, s *Kubinyi* abból indult ki, hogy Pozsonyban és Sopronban a szőlővel rendelkezők az adófizető polgárok 61,6, ill. 56,8%-át alkották. De mivel Buda borbehozatalra szorult, azt állította, hogy itt a szőlőbirtokosok aránya még az 50%-ot sem érhetette el. Ezt a számot még 20%-kal csökkentette azon a címen, hogy a fennmaradt okleveleknek, és főképpen a budai káptalan hiteleshelyi tevékenységéről vezetett jegyzőkönyvének bizonyossága szerint a várostól távolabb eső falvakban (pl. a Pilis déli lejtőin) sok budai polgár volt szőlőbirtokos. Így a tizedjegyzékben felsorolt átlagosan 1746 személy számát kerekre 1400-ra helyesbítette, s feltételezve, hogy ez a szám a polgári háztartások felét jelenti, 2800 háztartásra 4 főt véve (ami 11 200 személyt ad) az eredményt 1350 fő nem polgári elemmel növelte (500—500 főt vett papságnak és a királyi udvar személyzetének és 350 fő zsidót), így végeredményként Buda lakosságát 12 550 főre becsülte. Ellenőrzésként megismételte *Salamon Ferencnek* a török kori házak számából kiinduló vizsgálatát is úgy, hogy a tizedjegyzékek adatainak aránya segítségével extrapolálta az 1687. évi házszaámot. Vizsgálatát így azzal zárta, hogy Buda lakossága a 16. század elején 15 000 főt is elérhetett.

A becslés végeredményét kissé magasnak tartom, mégpedig a következő érvek alapján: 1. A borbehozatal nem jelenti szükségképpen azt, hogy a bortermelők aránya kisebb volt Budán mint Pozsonyban és Sopronban. A behozatalnak nyilván valamilyen gazdasági oka volt, lehetett egyszerűen minőségi különbség a budai borhoz képest, lehetett a borkereskedelem egyik ága, amely a megvásárolt borokat továbbította, de még az is, hogy Budán a viszonylagos kereslet meghaladta a pozsonyit és sopronit. 2. Az 1505. és 1510. évi jegyzéket meghatározott területről vették fel, ezekben tehát a távolabbi környéken fekvő szőlőskertek nem szerepelhettek, ezért indokolatlannak érzem a tizedjegyzékben szereplő számának 20%-os csökkentését, ill. a népességszám ilyen módon történő emelését. 3. Magasnak tartom a klérus létszámát. Budán — ugyancsak *Kubinyi* szerint /146/ — négy plébánia, egy társaskáptalan, négy férfikolostor, két beginaháza és két kórház volt. A legnagyobb létszámmal a négy kolostor rendelkezhetett, de ezt sem tehetjük kolostoronként 35 főnél magasabbra, ami összesen 140 fő. Ha 30 pap volt a királyi kápolnában és a Szt. Zsigmond prépostságban, akkor ez sem több 60 főnél. Az önálló kápolnák igazgatói többször voltak idegen káptalanok tagjai, sőt méltóságviselői, akik nem laktak Budán. Marad a két beginaháza és a két ispotály, meg a hat plébánia. Összesen sem lehetett több pap Budán mint 300 fő. 4. Ha Buda lakossága hetven év alatt 50—87%-kal megnövekedett, akkor feltétlenül új külvárosoknak kellett volna keletkezniök, ilyenről pedig nincsen tudomásunk.

Ha a becslést ott folytatom, hogy az 1746 szőlősgazda a város lakosságának itt is kerekre 60%-át alkotta, akkor összesen 2910 polgári háztartást kapok, ami 11 640 főnyi lakosságot jelent. Ehhez hozzáadva a klérushoz tartozó 300 és a királyi udvar, meg a zsidók *Kubinyi* által meghatározott létszámát, 12 700 főnyi lakosságot kapok eredményként. Az 1437 óta eltelt kerekre 70 esztendőhöz képest ez is hatalmas növekedés, de ahogy azt *Kubinyi* egy másik tanulmányában bebizonyította a főváros az ország minden részéről, de főképpen a Dél-Dunántúlról igen sok bevándorlót vonzott /147/. Az is kétségtelen, hogy Buda "lakóinak száma messze meghaladta a többi városét" /148/ Magyarországon, de Prága 20 000 lakosát tekintve nemcsak Flandriával, de még Csehországgal sem bírta a versenyt.

Budát a 16. század elején Kassa és Szeged követte, az előbbi 7500, az utóbbi 7000 fővel, Kolozsvár a 15. század derekán 5000—5200 lakost, Pozsony 1434-ben 4300—4800, 1452-ben

5100—5600 lakost számlálhatott /149/. A többiek még kisebbek voltak, Sopron az 1420-as években kb. 4000 lakost mutathatott fel /150/.

Egy városról szinte folyamatosan és részletesen ismerjük a viszonyokat, köztük a lakosság számát is. *Gács Erzsébet* dolgozta fel hatalmas munkával Bártfa bőséges forrásait, végeredményeit érdemes táblába foglalni /151/.

10. Bártfa lakossága 1428—1523

Év	Házak száma	Lakosok száma	Egy házra jutó fő
1428	487	3175	6,3
1437	515	2932	5,7
1449	486	2952	6,2
1459	505	2966	5,9
1465	522	3185	6,1
1477	532	3241	6,1
1487	564	3221	5,7
1497	437	2470	5,6
1507	497	2933	5,1
1516	495	2728	5,5
1523	498	2748	5,5

A tábla alig kíván különösebb magyarázatot. 1437 és 1487 között eltelt 50 év alatt lassú, 10%-os emelkedés tapasztalható, amit váratlan és magas 24%-os csökkenés követ, valószínűleg a *Mátyás* halála utáni lengyel támadás következményeként. Ezután ismét lassú emelkedés mutatkozik, 1497—1523 között ismét 11%-kal emelkedik a lakosság létszáma. Összeségében *Gács Erzsébetnek* volt igaza, amikor az eredményt úgy foglalta össze, hogy egyrészt "Bártfán a lakosság száma 2700—3000 személy között mozog", másrészt "alapjában véve Bártfa nagysága az egész korszakban változatlan" /152/.

Bártfa esete már jelzi, hogy városaink fejlődése a 15. században nem mondható fényesnek, ezt támasztja alá, hogy Sopron lakosságának száma az 1420-as évek 4000 főjéről 1440-re 3700-ra, a 16. század elején pedig 3000-re esett vissza /153/. Bártfa adataiból az is világos, hogy ilyen esetben a külváros mindig nagyobb mértékű hullámozást mutat, mint a fallal kerített belváros.

Még egy kisváros létszámát ismerjük, s ez Vác, amely nemcsak püspöki székhely, hanem két egymás mellett álló — még kisebb — városra, Magyar- és Német-Vácra oszlott. *Kubinyi András* a középkor végi lakosságszámot az 1570. évi török házösszeírásból kiindulva becsülte meg és arra az eredményre jutott, hogy egész Vácnak kerekén 1200 lakosa lehetett a 16. század elején /154/. A házösszeírásból az is kiderül, hogy a két város közül Német-Vác volt a nagyobb, továbbá, hogy a házak anyagát (kő- vagy paticsház) és az emeletes házak számát tekintve a fejlettebb urbánusabb település.

A városok halálozási viszonyai még a falvakénál is rosszabbak lehettek. *Kubinyi András* 80 ismert budai és pesti polgár adatait gyűjtötte össze. Ezek közül 24 gyermektelenül halt meg, a fennmaradó 56 polgárnak mindössze 59 nagykorú és 7 kiskorú gyermeke maradt, azaz egy polgárra 1,2 utód jutott /155/. Nem meglepő, hogy városaink a kor társadalmi strukturájának megfelelően bevándorlókkal próbálták a népesség számát fenntartani. A legfelsőbb és legrégebb leginkább német volt, utánpótlásuk is német területről érkezett, a budaiak a délnémet,

az északi városok sziléziai területről, az ottani városokból jutott Magyarországra. A magyar iparosréteg Pesten csakúgy mint Kassán a szomszédos mezővárosokban kereste utánpótlását. A bortermelő városokban nagyobb számú nincstelen kapás bevándorlásával is számolni kell /156/.

Két más irányú részletkutatás bizonyos mértékben demográfiai kérdéseket is érintett. A 15. századi püspökök fennmaradt és kikövetkeztethető életrajzi adatai azt mutatják, hogy a társadalmi származás és az átlagos élettartam között összefüggés állt fenn. Valamennyi püspököt tekintve az átlagos élettartam 54 év volt, de a bárói családokból származóké csak 50, a paraszti származásúaké 66 év /157/.

Az arisztokrata családok még befejezetlen vizsgálata arra enged következtetni, hogy a férfiak átlagos élettartama 21 év volt, a megfelelő életkort elért személyek 14,9 évet töltöttek házasságban. A házasságból született gyermekek számát megállapítani nem lehet csupán becsülni, s ez kritikát hívott ki maga ellen /158/. A feltételezett kiegészítésekkel úgy látszik, hogy egy-egy házasságból átlagosan 3,8 gyermek született, de ha az azonos apáktól származó gyermekeket vesszük figyelembe, akkor tekintettel a gyakori újraházasodásra, ez a szám 4,8 gyermek. A két számot azonban úgy kell tekinteni mint a lehető legmagasabb számot, a valóság felső határát /159/.

*

Végére értem Magyarország középkori demográfiája ismertetésének, s mindent egybevetve örömmel kell megállapítanom, hogy az elmúlt húsz esztendő alatt történetírásunkban a demográfiai kérdések nemcsak komoly szerepet kaptak, hanem új jelentős eredmények születtek meg, ideértve az új források felkutatását és feldolgozását. Az előrehaladás során új kérdések is felvetődtek, kettő közülük már most kezd kibontakozni. Az egyik a középkor végi család- és háztartásnagyság kérdése, ahol egy Hont megyei falu lakosságának személy szerinti összeírásától várhatók új — és az eddigieknél korábbi időpontra vonatkozó — adatok és eredmények /160/. A másik kérdés az ország lakosságának 15. századi fejlődése pontosabban az, hogy számolnunk kell-e a népesség csökkenésével és ha igen, milyen mértékben. Itt mindkettőt hallgatással mellőztem, mert nézetem szerint ma még egyik sem jutott el a feldolgozásnak megfelelő stádiumába.

JEGYZETEK

- / 1/ Fügedi 1969., utánnnyomása Fügedi 1981, 387—397.
- / 2/ Fügedi 1985.
- / 3/ Sámuel 2 24.
- / 4/ Fügedi 1957 és Fügedi 1980.
- / 5/ Imhof 1977, 42.
- / 6/ Balogh 1953, 149.
- / 7/ Zichy O. II. 57—58, 67. és ZsO II. 4807. sz.
- / 8/ Balogh 1953, 149.
- / 9/ Balogh 1953, 149.
- / 10/ Szabó 1938.
- / 11/ Maksay 1971, 83.
- / 12/ Zichy O. II. 58.
- / 13/ Csánki 1890—1913, II. 529., Karácsonyi 1901, II. 312.
- / 14/ Györffy 1963, 46.
- / 15/ Györffy 1963, 47.
- / 16/ Éry 1971, 48—49.
- / 17/ Éry 1978, 84.
- / 18/ Éry 1982, 72.
- / 19/ Melich 1925—1929.
- / 20/ Kniezsa 1938.
- / 21/ Váczy 1971, 55—56.
- / 22/ Sági 1961, 397 skk. 111.
- / 23/ Sós 1965.
- / 24/ Szabó 1941.
- / 25/ Györffy 1963.
- / 26/ Éry 1982, 72.
- / 27/ Uo.
- / 28/ Békefi 1891, 117—127.
- / 29/ Éry 1982, 72.
- / 30/ Uo.
- / 31/ Györffy 1963, 49.
- / 32/ Hrbek 1955, 208.
- / 33/ Uo. 223—224.
- / 34/ Szabó 1966, 190—195.
- / 35/ Szél 1930, 161—162.
- / 36/ Acsádi 1965.
- / 37/ Nemeskéri—Kralovánszky 1967, 132—133.
- / 38/ Uo. 137.
- / 39/ Hollingsworth 1969, 290.
- / 40/ Coale—Demény 1966.
- / 41/ Bocquet—Masset 1982, 332.
- / 42/ Fügedi 1986, 500.

- / 43/ Vlček prof. 1985. november 19-i előadásán tett személyes közlése, amiért köszönetet mondok.
- / 44/ Lengyel 1975, 73—76.
- / 45/ Sokal et alii 1987, 618—630.
- / 46/ A közlésért az ásatást vezető Valter Ilonának tartozom köszönettel.
- / 47/ Szabó 1963 b. 21—33. A 13. századra Szücs 1983.
- / 48/ Mályusz 1939, 280—281. még csak nyolc olaszit talált, Györffy állapította meg, hogy egy Olaszegyház található Borsod megyében (Györffy 1963—1987, I. 796.), és hogy a Bihar megyei Olaszi két falu volt (uo. 352.) valamint a két Waldorf létezését.
- / 49/ Györffy 1963—1987, I. 554, 557.
- / 50/ Mályusz 1939, 276—280 összeállította 35 Németihez hozzá kell adnunk egy Gömör megyeit (uo. II. 529.) és duplán kell vennünk két baranyait (uo. I. 348.).
- / 51/ Györffy 1963—1987, I. 44, 156—157.
- / 52/ Mályusz 1939, 273—274.
- / 53/ Györffy 1963—1987, II. 469.
- / 54/ Uo. I. 497.
- / 55/ Uo. II. 334.
- / 56/ Szücs J. kézírata 6—9.
- / 57/ Holl 1970, 373—378.
- / 58/ Szabó 1966.
- / 59/ Györffy 1963, 56.
- / 60/ Szücs kézírata 54.
- / 61/ Bárczi 1937, 409—411.
- / 62/ Ammann 1955, 424—426.
- / 63/ Górká 1916, 49. videtur ... regnum esse vacuum propter magnitudinem eiusdem.
- / 64/ Mon. vat. I/1.
- / 65/ Györffy 1984., 142.
- / 66/ Theiner 1859—1862, I. 536.
- / 67/ Györffy 1963—1987, III. 339.
- / 68/ Györffy 1984, 154—155., további példák Györffy 1963—1987 az egyes megyék bevezetésében.
- / 69/ Uo. I. 56.
- / 70/ Györffy 1984, 155.
- / 71/ Acta extera II. 348.
- / 72/ Uo. 330. Júl. 11-éről Nagy Lajosnak egy másik, hasonló feltételes hangú levelét ismerjük.
- / 73/ Az adatok Biraben 1975, 99. közli, sajnos hivatkozás nélkül. Országos levéltár Dl. 4055, az oklevél megkeresését Borsa Istvánnak köszönhetem.
- / 74/ Megjegyzem ugyanennek a mondatnak második fele szerint a királyné meghalt, s ezt sokszor kötik össze a járvánnyal úgy tüntetve fel, mintha az akkor 14 éves királyné ennek áldozatául esett volna. A latin szövegben (*De partibus Hugarie habemus nova, quod epidemia mortalitatis desevit multum ibidem et quod regina ... muper ad Dominum transmigravit*) ilyen összefüggés nem található. A levél egyébként azt is közli, hogy a király Erdélyben tartózkodik, s onnan Zágrábba akar menni.

- / 75/ *Istványi* 1939—1940, 68—72.
- / 76/ *Gábor* 1908, 128—129. Az ott felsoroltakhoz jön még Pozsony megyére *Anjou* kori okmt. VII. 649. Szabolcsra és Beregre Kállay lt. 995. sz., Biharra és Krasznára uo. 997. sz.
- / 77/ *Acta externa* II. 548.
- / 78/ *Gábor* 1908, 132.
- / 79/ *Hóman—Szekfü* II. 272. melléklete.
- / 80/ *Biraben* 1975, 88—89.
- / 81/ *Russel* 1958, 40.
- / 82/ *Szabó* 1963, 64—65.
- / 83/ Kiadása *Engel* 1797.
- / 83a/ Az 1468:6. tc. az első, amely adóztatásukat tiltja (*Kovachich* 1798—1800 II. 200—201.), s ezt ismétli az 1475:6. tc. (Uo. II. 241—242.) vö. *Bónis* (1947) 481.
- / 84/ *Szabó* 1969, 9—49.
- / 85/ *DRH* II. 91.
- / 86/ *Fügedi* 1981, 214—215.
- / 87/ *Szabó* 1938.
- / 88/ *Kubinyi* 1987, 4. tábla.
- / 89/ *Fügedi* 1981, 126—127.
- / 90/ *DRH* II. 120.
- / 91/ Uo. 233.
- / 92/ *Mályusz* 1984, 234.
- / 93/ *Fraknói* 1896, 165.
- / 94/ *Kovachich* 1798—1800, II. 182—183.
- / 95/ *Juhász* 1936, 501.
- / 96/ *Kovachich* 1798—1800, II. 205.
- / 97/ Uo. II. 241—242.
- / 98/ *Szabó* 1954.
- / 99/ *Szabó* 1963, 74.
- /100/ *Kubinyi* 1986, 282.
- /101/ *Solymosi* 1984, 130—132.
- /102/ Uo. 131.
- /103/ Ezek Szenttamásfalván voltak, de *Solymosi* kihagyta őket a táblájából.
- /104/ Csak féltelek található Ácsteszéren, Gyiróton és Sikátoron, csak negyedtelek Börzsén, Szombathelyen, Vámhegyen és Veimben.
- /105/ Külön vizsgálatot igényelne, hogy ez csak *Mátyás* uralma alatt volt-e érvényes vagy később is fennmaradt.
- /106/ *Zichy O.* X. 133, 413; XI. 80, 211.
- /107/ *Fügedi* 1982, 504.
- /108/ *Kubinyi* 1987, 215.
- /109/ *Fügedi* 1981, 126—127.
- /110/ *Solymosi* 1984, 194—196. (VI. és VII. tábla).
- /111/ Bár a megye lakosságát éppen *Mátyás* halála után háborús események csökkentették, de 1488—1495 között az összes portaszám 18%-kal, *Solymosi* számításai szerint (1984,

- 72.) a háztartások száma csak 16%-kal csökkent. Talán arról is lehet szó, hogy kevesebben tagadták meg az adót.
- /112/ *Solymosi* 1984, 133.
- /113/ Három falujuk Szentgál, Németi és Horhi volt.
- /114/ *Fügedi* 1984, 29.
- /115/ *Szabó* 1963, 90.
- /116/ Az érintett megyék: Abaúj, Hont, Nyitra, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Vas, Zala, Zaránd, *Szabó* 1963, 80—82.
- /117/ Uo. 82.
- /118/ *Szabó* 1963, 97.
- /119/ *Engel* 1985, 947—948.
- /120/ Uo. 950.
- /121/ Uo. 951.
- /122/ *Thallóczy* 1879. *Engel* ezt a kiadást revideálta és újra kiadta az adójegyzékeket (*Engel*, 1989).
- /123/ *Engel* 1985, 989.
- /124/ Uo. 989—990.
- /125/ *Szabó* 1966, 191.
- /126/ *Engel* 1985, 991.
- /127/ Uo.
- /128/ Uo.
- /129/ *Birk* 1853, 513. Megjegyzem a maga idejére *Eizinger* külön vette Szlavóniát (uo. 512. Item das mardergelt in wyndischen landen pringt roter guldein iiiij^M).
- /130/ *Mályusz* 1984, 241.
- /131/ *Engel* 1985, 994.
- /132/ *Sztáray O. II.* 336. Vajnatinán hat, Kis-Porubán kettő, Nagy-Porubán három puszta telek régi tulajdonosának a nevét nem tudták.
- /133/ RD I. 18.
- /134/ Zs. O. I. 940. sz. Dobronak "civitas"-ban az uradalom falvaival szemben a féltelek volt majdnem kizárólagos (egyetlen egésztelkes található) és már két negyedtelekről is szó van (101.).
- /135/ *Sztáray O. II.* 337—338.
- /136/ *Mályusz* 1984.
- /137/ Zs. O. I. 2426. sz.
- /138/ *Szabó* 1966, 189—191.
- /139/ *Engel* 1985, 986.
- /140/ A forrás: Zs. O. I. 940. sz., a megoszlás a következő:

1—5 háztartás	17 falu
6—10 háztartás	20 falu
11—15 háztartás	8 falu
16—20 háztartás	3 falu
21—25 háztartás	1 falu
26—40 háztartás	3 falu

A legutolsó tételben elhelyezkedő három falu közül kettőről tudjuk, hogy nem egy, hanem két falu volt (Rédics és Kebele, Csánki III. 97, 68.), így csak egyetlen falu marad (Szombathely), amelynek 36 háztartása volt. Az előző kettőt nem tudtam megosztani, de az átlagot nem 52, hanem 54 faluval osztva kaptam meg.

/141/ Szabó 1960.

/142/ A jegyzéket l. Palacky 1873, II. 474—475.

/143/ Szücs 1955, 42—43. Elutasította Tagányi (1887, 55.) eredményét, aki egy-egy házra 21—29 személyt számolt.

/144/ Salamon 1878—1885, II. 555.

/145/ Kubinyi 1965, 155—157., 133. jegyzet.

/146/ Kubinyi 1973, 74.

/147/ Kubinyi 1963.

/148/ Kubinyi 1965, 155.

/149/ Szücs 1955, 43—44.

/150/ Uo.

/151/ Gács 1972, 21—54., az 1413-ra vonatkozó adatokat elhagytam, mert ennek az évnek számai bizonytalanoknak látszanak.

/152/ Gács 1972, 48—49.

/153/ Szücs 1955, 41.

/154/ Kubinyi 1983, 62—65.

/155/ Kubinyi 1967.

/156/ Ezt a szőlővel kapcsolatos szezonális munkák indokolták.

/157/ Fügedi 1965.

/158/ Hollingsworth 1969, 208., 4. jegyzet.

/159/ Fügedi 1965 b.

/160/ Kubinyi 1986, 289.

IRODALOM

Acsádi 1965 = Acsádi Gy.: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Történeti-statisztikai évkönyv 1963—1964. 3—34.

Acta externa = Magyar diplomáciai emlékek az Anjou korból. (Szerk. Wenzel G.) I—III. Bp. 1874—1876.

Ammann 1955 = Ammann H.: Die französische Südostwanderung in Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. Südostforschungen 14, 406—428.

Anjou kori O. = Anjou kori okmánytár. (Szerk. Nagy Imre) I—VII. Budapest 1879—1920.

Balogh 1953 = Balogh I.: Adatok az Alföld régészetéhez. Archeológiai Értesítő 80, 141—150.

Bárczi 1937 = Bárczi G.: A középkori vallon-magyar értekezésekhez. Századok 71, 399—416.

Békefi 1891 = Békefi R.: A pilisi apátság története. Pécs.

- Biraben* 1975 = *Biraben J.-N.*: Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens. Paris—La Haye.
- Birk* 1853 = *Birk E.*: Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez V. *László* idejében. Új Magyar Múzeum 3. 509—515.
- Bocquet—Masset* = *Bocquet-Appel J.-P.*—*Masset C.*: Farewell to Paleodemography. Journal of Human Evolution 11, 321—333.
- Bónis* 1947 = *Bónis Gy.*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, é. n.
- Coale—Demeny* = *Coale A.J.*—*Demeny P.*: Regional model life tables and Stable Population. Princetown N.J.
- Csánki* 1890 = *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza a *Hunyadiak* korában. I—III., V. Bp. 1890—1913.
- DRH = Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns II. 1301—1457. (Ed. *F. Dóry*, *G. Bónis*, *V. Bácskai*) Budapest 1976.
- Engel* 1797 = *Engel J. Chr.*: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle.
- Engel* 1985 = *Engel P.*: Ung megye településviszonyai és népessége a *Zsigmond* korban. Adatok Magyarország középkori demográfiájához. Századok 119. 941—1005.
- Engel* 1989 = *Engel P.*: Kamarahaszna-összeírások (Új Történelmi Tár, Fontes minores 2.) Budapest.
- Éry* 1971 = *Éry K.*: The Anthropological Examination of a Tenth Century Population at Tengelic, Hungary. Anthropologia Hungarica 10. 47—86.
- Éry* 1978 = *Éry K.*: Regionális különbségek a magyarság XI. századi embertani anyagában. Anthropológiai Közlemények 22. 77—86.
- Éry* 1982 = *Éry K.*: Újabb összehasonlító vizsgálatok a Kárpát-medence 6—12. századi népességének embertanához. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 16. 35—85.
- Fraknoi* 1890 = *Fraknoi V.*: *Hunyadi Mátyás* király 1440—1490. (Magyar történelmi életrajzok) Budapest.
- Fügedi* 1957 = *Fügedi E.*: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. Történeti-statisztikai Közlemények 1957 1. sz. 43—85., 2. sz. 16—75.
- Fügedi* 1965 = *Fügedi E.*: A XV. századi magyar püspökök. Történeti Szemle 1965. 477—498.
- Fügedi* 1965 a = *Fügedi E.*: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti-statisztikai évkönyv 1963—1964. 35—71.
- Fügedi* 1969 = *Fügedi E.*: A középkori Magyarország történelmi demográfiájának mai állása. Demográfia 1969. 500—505.
- Fügedi* 1980 = *Fügedi E.*: Steuerlisten und soziale Gruppen in mittelalterlichen Städten. In: Städtische Gesellschaft und Reformation (Hg. v. I. Bátori) Stuttgart.
- Fügedi* 1981 = *Fügedi E.*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: *Fügedi*: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest.
- Fügedi* 1982 = *Fügedi E.*: *Mátyás* király jövedelme 1475-ben. Századok 116, 484—506.
- Fügedi* 1984 = *Fügedi E.*: A nemesek országa. In: Gólyavári esték. (Szerk. *Hanák G.*) Budapest, 29—49.

- Fügedi* 1985 = *Fügedi E.*: The Demographic Landscape of East-Central-Europe. In: East-Central-Europe in Transition 1300—1700. Ed. by *A. Maczak, H. Samsonowicz* and *P. Burke*. Cambridge-Paris, 47—58.
- Fügedi* 1986 = *Fügedi E.*: Paléodémographie. In: Dictionnaire des sciences historiques (Red. *A. Burguière*) Paris, 499—500.
- Gábor* 1908 = *Gábor Gy.*: A megyei intézmény alakulása és működése *Nagy Lajos* alatt. Budapest.
- Gács* 1972 = *Gácsová E.*: Spoločenská štruktúra Bardejova v. 15. storočia a v prvej polovici 16. storočia. Bratislava.
- Górka* 1916 = Anonymi descriptio Europae orientalis. "Imperium Constantinopolitanum ... Ungaria, Polinia, Bohemia". Ed. *O. Górka*, Krakow.
- Györffy* 1963 = *Györffy Gy.*: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: *Kovacsics J.*) Budapest.
- Györffy* 1963—1987 = *Györffy Gy.*: Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza I—III. Budapest.
- Györffy* 1984 = *Györffy Gy.*: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékeléséhez. In: *Mályusz Elemér* emlékkönyv. (Szerk.: *H. Balázs É., Fügedi E., Maksay F.*) Budapest, 141—157.
- Holl* 1970 = *Holl I.*: Mittelalterarcheologie in Ungarn (1946—1964). *Acta Archeologica* 22, 365—411.
- Hollingsworth* 1969 = *Hollingsworth T.H.*: Historical Demography. Ithaca, N.Y.
- Hóman—Szekfű* = *Hóman B.—Szekfű Gy.*: Magyar történet, Budapest 1939⁶, I—V.
- Hrbek* 1955 = *Hrbek I.*: Ein arabischer Bericht über Ungarn. *Acta Orientalia* 5, 205—230.
- Imhoff* 1977 = *Imhoff, A.E.*: Einführung in die Historische Demographie. München.
- Istváni* 1939—1940 = *Istváni G.*: A generalis congregatio. *Levéltári Közlemények* 17, 50—83., 18—19., 179—209.
- Juhász* 1936 = *Juhász L.*: A porta története. *Századok* 70, 497—578.
- Kállay* cs. lt. = A Nagykállói *Kállay* család levéltára I. (A Magyar Heraldikai és genealógiai társaság kiadványai 1.) Budapest, 1943.
- Karácsonyi* 1901 = *Karácsonyi J.*: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest I—III.
- Kniezsa* 1938 = *Kniezsa L.*: Magyarország népessége a XI. században. Emlékkönyv *Szent István* halálának kilencszázadik évfordulójára (Szerk. *Serédy J.*) Budapest III. 365—472.
- Kovachich* 1790 = *Kovachich, M.G.*: Vestigia comitiorum apud Hungaros. Budae.
- Kovachich* 1798—1800 = *Kovachich, M.G.*: Supplementum ad vestigia comitiorum I—II. Budae.
- Kubinyi* 1963 = *Kubinyi A.*: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. *Somogy megye múltjából* 3, 13—45.
- Kubinyi* 1965 = *Kubinyi A.*: Topographic Growth of Buda. In: Nouvelles études historiques publiées a l'occasion du XIIe Congres Internationale des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Budapest.
- Kubinyi* 1967 = *Kubinyi A.*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a *Jagelló* korban. *Levéltári Közlemények* 37, 227—291.

- Kubinyi* 1973 = *Kubinyi A.*: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig. Budapest története. (Szerk.: *Gerevich L.*—*Kosáry D.*) II. Budapest.
- Kubinyi* 1983 = *Kubinyi A.*: A középkori Vác 1526-ig. Vác története. (Studia Comitatus, 13. Szentendre) 49—76.
- Kubinyi* 1986 = *Kubinyi A.*: Az alföldi megyék jobbágylétszáma a középkor végén. A középkor végi népesség meghatározásának problémái. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön.* (Szerk.: *Novák L.*—*Selmeczi L.*) Nagykőrös 279—299.
- Kubinyi* 1987 = *Kubinyi A.*: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as *Garai-Szécsi* birtokfelosztás alapján. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 18, 197—226.
- Maksay* 1971 = *Maksay F.*: A magyar falu középkori településrendje. Budapest.
- Lengyel* 1975 = *Lengyel I.*: Paleoserology. Blood Typing with the Fluorescent Antibody Method. Budapest.
- Mályusz* 1939 = *Mályusz E.*: A középkori magyar nemzetiségi politika. Századok 73, 257—294., 385—443.
- Mályusz* 1984 = *Mályusz E.*: *Zsigmond* király uralma Magyarországon. Budapest.
- Melich* 1925—1929 = *Melich J.*: A honfoglalás kori Magyarország. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve I. 6.) Budapest.
- Mon. Vat. Hung. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I/1. A pápai tized-szedők számadása. Budapest 1887.
- Nemeskéri—Kralovánszky* 1967 = *Nemeskéri J.*—*Kralovánszky A.*: Székesfehérvár becsült népessége a X—XI. században. Székesfehérvár évszázadai I. 125—140.
- Palacky* 1873 = *Palacky, F.*: Beiträge zur Geschichte der Hussitenkriege I—II. Prag.
- RD = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. (Ed. V. *Sedlák*) Bratislava 1980—1987, I—II.
- Sági* 1961 = *Sági K.*: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszt. Acta antiqua 9, 397—459.
- Salamon* 1878—1885 = *Salamon F.*: Budapest története I—III. Budapest.
- Sokal et alii* 1987 = *R.R. Sokal, I.A. Lengyel, P.A. Derish, M.C. Wooten and N.L. Oden*: Spatial Autocorrelation of ABO Serotypes in Medieval Cemeteries as an Indicator of Ethnic and Familial Structure. Journal of Archeological Science 14, 615—633.
- Solymosi* 1984 = *Solymosi L.*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az *Ernusz*-féle megyei számadások. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. (Szerk.: *Kredics L.*) Veszprém, 121—239.
- Sós* 1965 = *Cs. Sós Á.*: A Dunántúl IX. századi szláv népessége. Kandidátusi dissz. az MTA Kézirattárában.
- Szabó* 1938 = *Szabó I.*: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Századok 72, 10—59.
- Szabó* 1941 = *Szabó I.*: A magyarság életrajza. Budapest.
- Szabó* 1954 = *Szabó I.*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 86.) Budapest.
- Szabó* 1960 = *Szabó I.*: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449—1526. (Studia Historica 49.) Budapest.
- Szabó* 1963 = *Szabó I.*: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: *Kovácsics J.*) Budapest.

- Szabó 1963 a* = *Szabó I.*: A prédiüm. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és település-történelem köréből. Agrártörténeti Szemle 6, 1—49., 301—337.
- Szabó 1966* = *Szabó I.*: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Budapest.
- Szabó 1969* = *Szabó I.*: A középkori magyar falu. Budapest.
- Szücs 1955* = *Szücs J.*: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Budapest.
- Szücs 1983* = *Szücs J.*: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történeti Szemle 26, 136—158.
- Sztáray O.* = A Nagymihályi és Sztáray Gróf *Sztáray* család oklevéltára. (Szerk.: Nagy Gy.) I—II. Budapest 1887—1889.
- Tagányi 1887* = *Tagányi K.*: *Salamon F.* Budapest története. Századok 21, 48—71.
- Thallóczy 1879* = *Thallóczy L.*: A kamara haszna (lucrum camerae) története. Budapest.
- Szél 1930* = *Szél T.*: Magyarország halandósági táblái. Magyar Statisztikai Szemle 8, 159—180.
- Theiner 1858—1862* = *Theiner, A.*: Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Roma I—II.
- Váczy 1971* = *Váczy P.*: A város az ókor és a középkor fordulóján. In: Győr. Várostörténeti tanulmányok. (Szerk.: Dávid L., Lengyel A., Z. Szabó L.) Győr. 51—78.
- Zichy O.* = A Zichi és Vásonkeői Gróf *Zichy* család okmánytára. (Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván és Véghelyi D.) I—XII. Pest 1871 — Budapest 1931.
- Zs. O.* = *Zsigmond* kori oklevéltár. (Összeállította: Mályusz E.) I—II. Budapest 1951—1958.